

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.
ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.
ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО.
ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ.
ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ.
ФІЛОСОФІЯ.
УКРАЇНА І СВІТ

Т. 44

Донецьк
2017

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка. – Т. 44.** – Донецьк, 2017. – 302 с. – (Серія. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ. ФІЛОСОФІЯ. УКРАЇНА І СВІТ).

Відповідальність за зміст матеріалів несуть їхні автори.

© Донецьке відділення НТШ, 2017

ЗМІСТ

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Авраменко Анатолій.**
АТЛАС, ПОСВЯЩЕНИЙ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО 7
- Бабич Александр.**
К ВОПРОСУ О СОСТАВЕ ПРАВОСЛАВНОГО
ДУХОВЕНСТВА УКРАИНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ,
СЛУЖИВШЕГО В КРАСНОДАРСКОЙ И КУБАНСКОЙ
ЕПАРХИИ (1942–1952 гг.)..... 15
- Бондаренко Галина.**
ЛЕОНИД ЛАВРОВ: НЕВІДОМІ ПУБЛІКАЦІЇ
З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ..... 31
- Грушевский Дмитрий, Слуцкий Аркадий,
Чумаченко Виктор.**
О КНИЖНОМ МАГАЗИНЕ
«ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА»
В ЕКАТЕРИНОДАРЕ:
ЭПИСТОЛЯРНЫЕ УТОЧНЕНИЯ 56
- Преловська Ірина.**
ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ
ЗВ'ЯЗКІВ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930)
З УКРАЇНЦЯМИ КУБАНИ 81
- Супрун-Яремко Надія.**
«ПРАЦЕЮ ЗНАХОДЯТЬ БЕЗСМЕРТЯ...»
(до 75-річчя від дня народження
кубанського митця Ігоря Супруна) 93

Супрун-Яремко Надія. ЛІТЕРАТУРНА І МУЗИЧНА ШЕВЧЕНКІАНА ГНАТА ХОТКЕВИЧА	103
---	-----

***ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО.
ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО***

Левченко Ніна. МАРКО ВОВЧОК НА БОГУСЛАВЦІНІ	118
Смирнова Наталья. ОПЫТ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ПРОЧТЕНИЯ МАРКО ВОВЧОК.....	138

***ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ
АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ***

Авраменко Анатолій. ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ І ДОВІДНИКАХ	150
Задунайський Вадим. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ДОНУ ТА КУБАНИ В КІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.: СПІЛЬНЕ Й ВІДМІННЕ	172
Зеленский Юрий. ТОРГОВЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТМУТОРОКАНИ С КИЕВСКОЙ РУСЬЮ И КОЧЕВНИКАМИ (988–1094 гг.)	184

Кияшко Никита.
КАЗАКИ АЗОВСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА
В ПРОЦЕСЕ ОСВОЕННЯ ЗАКУБАНЬЯ
(1862–1866 гг.) 192

Фролов Борис, Хорольская Наталья.
ПЕЧАТИ ЧЛЕНОВ ЧЕРНОМОРСКОГО
ДВОРЯНСКОГО РОДА БУРСАКОВ 198

ІСТОРИЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

**Білецький Володимир, Шпильовий Костянтин,
Шпильовий Леонід.**
ВНЕСОК ДОНЕЦЬКОГО
ХІМІКО-МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ
В РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОЇ ТЕХНОЛОГІЇ
РОЗДІЛЕННЯ ЦИРКОНІУ І ГАФНІУ В УКРАЇНІ 206

ФІЛОСОФІЯ

Білецький Віталій.
ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ
XVII – КІНЦЯ XVIII ст.
ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК
НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ 226

Пасько Зоя.
РЕЛІГІЙНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ 239

Пасько Ігор, Пасько Ярослав, Пасько Зоя.
СУПЕРЕЧНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА
УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ
В СТАНОВЛЕННІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ 257

Родигін Костянтин, Родигін Михайло. МОДУСИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ ФЕНОМЕНА ЗАХІДНОЇ АЛХІМІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР	268
--	-----

УКРАЇНА І СВІТ

Луцюк Анатолій. ВІКІПЕДІЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	280
---	-----

Тодоров Ігор. УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ВИМІРІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ.....	290
---	-----

КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 528.9 + 725.94 + 069:91 (4) Шевченко Т.Г.

Анатолій АВРАМЕНКО,

*кандидат исторических наук, доцент, руководитель
Российско-украинского научно-исследовательского центра
при Краснодарской краевой общественной организации
«Содружество Кубань – Украина», член НТШ
(г. Краснодар, Россия)*

АТЛАС, ПОСВЯЩЕ́ННИЙ ТАРАСУ ШЕВЧЕНКО

Немногие люди в мировой истории увековечены в персональных исторических атласах. В СССР к 100-летию со дня рождения В. И. Ленина был опубликован соответствующий историко-биографический атлас, вскоре переизданный [2]. Следуя советскому примеру, на Кубе создали роскошный атлас о Хосе Марти [3]. В Украине национальной святыней является Тарас Шевченко. К 200-летию со дня рождения великого поэта и художника, общенационального мыслителя-пророка и революционного демократа Государственное научно-производственное предприятие «Картография» издало научно-популярный атлас «Шляхами Великого Кобзаря» [1], рассчитанный на широкий круг читателей.

К сожалению, не совсем понятно, кто же из авторов внёс наибольший вклад в создание этого произведения. На обороте титульного листа написано: «составители атласа: Л. М. Веклич, Н. О. Крыжова»; авторы текстов – О. В. Билоконь (с. 78, 79), О. А. Бондаренко (с. 8–16, 79), В. В. Дзыма (с. 78, 79), О. В. Слободянюк (с. 18–86); ответственный редактор атласа Н. О. Крыжова»; редакторы – Л. М. Веклич, И. В. Копылова и Н. О. Крыжова». Но внизу той же страницы проставлен знак охраны авторских прав («копирайт») напротив фамилий: П. Ю. Гриценко (автор предисловия к атласу), О. В. Билоконь, О. А. Бондаренко, В. В. Дзыма, О. В. Слободянюк (авторы тек-

стов) и О. Ю. Андриющенко (художественное оформление). Получается, что авторским правом не обладают именно составители атласа – Л. М. Веклич и Н. О. Крыжова, а также редакторы и ответственный редактор атласа (Л. М. Веклич, И. В. Копылова и Н. О. Крыжова)! На последней странице атласа читатель с недоумением обнаружит, что составитель карт – О. В. Чуницкая, рисунки выполнил О. Л. Ремизовский (получается, что авторским правом они не обладают?!), а в самом конце приводится следующее библиографическое описание: Крижова Н. О. Атлас «Шляхами Великого Кобзаря» / Н. О. Крижова. – К.: ДНВП «Картографія», 2014. Здесь Н. О. Крыжова указана как единственный автор! Чему же верить?

Предисловие к атласу написал директор Института украинского языка НАН Украины П. Гриценко (с. 5). Он обратил внимание на удивительное переплетение судеб: во время посещения Переяслава (ныне – Переяслав-Хмельницкий) в 1845 году Т. Г. Шевченко увидел (и оставил об этом письменное упоминание) «Пересопницкое Евангелие», которое принадлежит к жемчужинам мирового книжного искусства и является первым из известных переводов (1556–1561 гг.) Четвероевангелия на староукраинский язык; эта бесценная рукописная книга была подарена кафедральному собору Переяслава гетманом Иваном Мазепой.

Основные разделы атласа соответствуют периодам жизни Тараса Шевченко: детство и юношеские годы (1814–31 гг.), первые годы в Петербурге (1831–42 гг.), поездки по Украине (1843–44 и 1845–47 гг.), ссылка (1847–57 гг.), возвращение из ссылки (1857–61 гг.). Последний раздел посвящён сохранению памяти о великом поэте и художнике: здесь представлены посвящённые ему музеи, шевченковские наименования и памятники в разных странах мира. В конце книги приведен краткий список литературы, который, как я думаю, следовало немного дополнить. Если указана книга П. Жура «Шевченківський Петербург», то почему бы не указать фундаментальную энциклопедическую книгу генерального директора Культурного центра Украины в Москве В. Е. Мельниченко «Шевченковская Москва», изданную в 2009 году?

Атлас прекрасно оформлен, в каждом разделе множество цветных иллюстраций, показывающих атмосферу, в которой жил и творил Шевченко, фотографии мест, где он бывал, портреты современников, репродукции собственных работ Тараса Григорьевича и т. д. Однако здесь нет перечня карт, что для атласа должно быть обязательным элементом. Общее соотношение карт, картосхем и иллюстраций по разделам, выглядит следующим образом:

Название раздела	Карты и картосхемы	Количество иллюстраций (в скобках – произведения Т. Шевченко)
Детские и юношеские годы (1814–31 гг.)	1. Места, связанные с детскими годами Т. Шевченко. 2. Село Шевченково (бывшая Кирилловка) Звенигородского района Черкасской области [схема].	30 (4)
Первые годы в Санкт-Петербурге (1831–42 гг.)	3. Шевченковский Санкт-Петербург	16 (15)
Поездки по Украине (1843–44 и 1845–47 гг.). В Петербурге в 1844–45 гг.	4. Места пребывания Т. Г. Шевченко (май 1843 – январь 1844 гг.) [Черниговская, Полтавская, Киевская, Херсонская и Екатеринославская губернии]. 5. Места пребывания Т. Г. Шевченко (апрель 1845 – апрель 1847 гг.) [Черниговская, Полтавская, Киевская, Волынская и Подольская губернии].	36 (36)
Ссылка (1847–57 гг.)	6. Путь Т. Г. Шевченко в ссылку (31 мая – 22 июня 1847 г.) [Маршрут из Петербурга к Орской крепости]. 7. Начало маршрута Аральской описательной экспедиции (май – июнь 1848 г.). [Маршрут из Орской крепости к Раимскому укреплению]. 8. Маршрут Аральской описательной экспедиции (июль – сентябрь 1848 г.) [по Аральскому морю].	44 (44)

Название раздела	Карты и картосхемы	Количество иллюстраций (в скобках – произведения Т. Шевченко)
	<p>9. Маршрут Аральской описательной экспедиции (май – сентябрь 1849 г.) [по Аральскому морю].</p> <p>10. Путь Т. Г. Шевченко к Новопетровскому укреплению (сентябрь – октябрь 1850 г.) [от Орской крепости].</p> <p>11. Места пребывания Т. Г. Шевченко во время ссылки (октябрь 1850 г. – август 1857 г.) [полуостров Мангышлак].</p>	
<p>Возвращение из ссылки (1857–61 гг.).</p>	<p>12. Возвращение Т. Г. Шевченко из ссылки в Санкт-Петербург. [Маршрут от Новопетровского укрепления через Астрахань, Нижний Новгород и Москву].</p> <p>13. Шевченковская Москва.</p> <p>14. Места пребывания Т. Г. Шевченко в 1859 г. [Харьковская, Черниговская, Полтавская, Киевская губернии. Маршрут из Петербурга до Курска показан на врезке].</p> <p>15. Последний путь Кобзаря в Украину. [Маршрут траурной процессии к месту захоронения – от Петербурга к Каневу].</p>	<p>31 (29)</p>
<p>Чествование памяти Тараса Шевченко</p>	<p>16. Шевченковский Киев.</p> <p>17. Шевченковский национальный заповедник [на Чернечей горе в Каневе. Схема].</p> <p>18. Музеи Т. Г. Шевченко в Украине.</p> <p>19. Музеи Т. Г. Шевченко в мире. [Россия, Канада, Казахстан].</p> <p>20. Имя Т. Г. Шевченко на карте Украины. [Населённые пункты, названные в честь Шевченко].</p>	<p>22</p>

Название раздела	Карты и картосхемы	Количество иллюстраций (в скобках – произведения Т. Шевченко)
	21. Памятники Т. Г. Шевченко в Украине. 22. Памятники Т. Г. Шевченко в мире [Канада, США, Куба, Бразилия, Аргентина, Парагвай, Южно-Африканская Республика, Индия, Китай, Австралия]. 23. Памятники Т. Г. Шевченко в Европе [фактически в Европе (Франция, Италия, Дания, Польша, Чехия, Словакия, Венгрия, Румыния, Болгария, Македония, Греция, Мальта) и на территории бывшего СССР, включая Азию (Россия, Латвия, Литва, Беларусь, Молдова, Грузия, Армения, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Таджикистан, Туркменистан)]. Примечание. Фактически последняя карта является врезкой к карте № 22.	

Всего в атласе содержится 23 пронумерованных карты и картосхемы, хотя фактически последняя карта должна рассматриваться как врезка к предыдущей. Их названия не всегда точны, так как карты являются иллюстрациями к тексту, и заголовки становятся более понятными после прочтения соседнего текста книги. На мой взгляд, в атласе, напротив, первичными должны быть именно карты, поэтому текст должен быть привязан к картам, заголовки которых следует формулировать предельно точно.

Текст написан интересно и почти на каждой странице сопровождается красочными иллюстрациями. Всего их 179, в том числе 128 – уменьшенные репродукции произведений Шевченко-художника. В совокупности они дают яркое пред-

ставление о его жизни и творчестве. В последнем разделе фотоиллюстрации показывают экспозиции и внешний вид важнейших музеев, посвящённых Тарасу Григорьевичу, наиболее оригинальные памятники в Киеве, Харькове, Львове, Чернигове, Полтаве, Баку, Риме, Энкарнасьоне (Парагвай), Буэнос-Айресе, Вашингтоне.

Не будучи шевченковедом, остановлюсь на содержании и оформлении карт. Первая же карта вызывает ряд вопросов. Из неё невозможно понять, что Моринцы и Кирилвка находятся в современном Звенигородском районе Черкасской области – в отличие от соседних районных центров Звенигородка не обозначена. Плохо читаются красные буквы на ярком зелёном фоне: «Батьківщина Тараса Шевченка» – название Национального заповедника, включающего 40 памятников истории, культуры и природы. Заголовок карты, состоящей из трёх частей, затерялся внизу и набран таким же невыразительным курсивом, как и подписи к соседним фотоиллюстрациям. На карте показано современное административно-территориальное деление Черкасской области, но было бы интересно наложить на него также границы уездов Киевской губернии, соответствующие времени детства Шевченко (хотя бы Звенигородского уезда).

На указанной карте показана современная дорожная сеть, включая железные дороги (что полезно для туристов), но было бы интереснее увидеть дороги того времени, когда жил Тарас Григорьевич. На этой и на последующих картах, где показаны места пребывания Шевченко (с. 8, 26, 32–33, 69) отсутствие обозначения дорог и стрелок, показывающих передвижения Кобзаря, сильно затрудняет знакомство с его биографией. Очевидно, это недоработка составителя карт, объясняющаяся в некоторых случаях отсутствием достоверной информации о конкретном маршруте. Видимо, этим объясняются и очевидные пробелы: не показан на картах, например, путь Шевченко вместе с помещиком Энгельгардтом в Вильно в 1829 году и оттуда в Петербург в начале 1831 года. Эта дискретность в какой-то мере могла быть компенсирована обобщающей картой «Жизненный путь Т. Г. Шевченко (1814–1861)», которую, на мой взгляд, следовало поместить в самом начале атласа. Все остальные карты были

бы тогда детализацией этой обобщающей карты по отдельным периодам и территориям.

На планах Петербурга, Москвы и Киева (с. 20–21, 63, 77) указаны не исторические, а современные названия улиц, что выглядит странным. Судя по этим планам, Шевченко мог прогуливаться по набережной Лейтенанта Шмидта (который в то время ещё не родился), по улице Декабристов (с Николаем I случилась бы истерика, узнай он об этом), по Гоголевскому бульвару в Москве и т. д. Но информация о местах, связанных с Тарасом Григорьевичем, здесь приводится интересная и подробная. Впрочем, не показан очень важный адрес: улица Пестеля, 9 (бывшая Пантелеймоновская улица), где находился каземат Третьего отделения Собственной его императорского величества канцелярии, в котором содержали арестованного Шевченко. В атласе этот каземат упоминается (с. 40), но без указания адреса. Видимо, поэтому на плане Петербурга данный объект отсутствует, так как в атласе текст первичен, а карты вторичны (должно быть наоборот).

На картах «Места пребывания Т. Г. Шевченко (май 1843 – январь 1844 гг.)», «Места пребывания Т. Г. Шевченко (апрель 1845 – апрель 1847 гг.)» и «Места пребывания Т. Г. Шевченко в 1859 г.» (с. 26, 32–33, 69) можно увидеть лишь размещение и концентрацию мест, посещённых Тарасом Григорьевичем, но отсутствие дорог и стрелок не позволяет даже предполагать о направлениях его путешествий. Лишь на последней из этих карт на врезке этот недостаток устранён: показан путь из Петербурга до Курска и далее в направлении Сум. Но затем – сплошные загадки. На этих картах, где показаны губернии, следовало указать также границы и центры уездов, иначе утрачивается разница между уездным городом и обычной усадьбой помещика.

Очень интересно и подробно показаны маршруты Аральской описательной экспедиции в 1848 и 1849 гг. (с. 42, 44, 47), где принимал участие Шевченко, зато очень бедна информацией карта «Места пребывания Т. Г. Шевченко во время ссылки (октябрь 1850 г. – август 1857 г.)», где обозначены лишь некоторые объекты на полуострове Мангышлак (с. 51). Неожиданные курьёзные географические новости преподносит карта «Возвращение Т. Г. Шевченко из ссылки в Санкт-Петербург»

(с. 58), где показан маршрут от Новопетровского укрепления через Астрахань, Нижний Новгород и Москву. Составитель карты явно торопился и выполнил работу небрежно, поэтому Харьковская губерния здесь граничит с Черниговской, незаконно захватив и аннексировав часть Курской губернии (правильно этот район показан на с. 33 и с. 69). На карте «Последний путь Кобзаря в Украину» (с. 74) эта фантазия повторяется (использована та же неправильная основа). Есть и другие грубые искажения административных границ. Например, район Таманского полуострова по прихоти картографа оказался отрезан от Черноморского казачьего войска (с. 58). Срезана часть Крыма к западу от Севастополя на той же карте, не на своём месте находится Симферополь. Такие фантазии в картографии недопустимы. К сожалению, они стали частым явлением при компьютерной технологии подготовки карт.

Но указанные недостатки носят частный характер и вполне устранимы, а переиздание атласа было бы весьма желательным (тираж составляет всего лишь 500 экземпляров) – его приобрели бы с пользой для себя многие читатели Тараса Шевченко в Украине и за её пределами (особенно в России).

Выход в свет атласа, посвящённого Великому Кобзарю – большая заслуга Государственного научно-производственного предприятия «Картография».

ЛИТЕРАТУРА

1. Атлас «Шляхами Великого Кобзаря». – К. : ДВНП «Картографія», 2014. – 88 с., іл.
2. Ленин: Историко-биографический атлас. – 2-е изд. – М., 1970.
3. Atlas histórico biográfico José Martí. – La Habana, 1982.

УДК 94 (470)

*Александр БАБИЧ,
главный специалист Государственного архива
Краснодарского края, член Краснодарского отделения
Российского общества историков-архивистов
(г. Краснодар, Россия)*

**К ВОПРОСУ О СОСТАВЕ
ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
УКРАИНСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ, СЛУЖИВШЕГО
В КРАСНОДАРСКОЙ И КУБАНСКОЙ ЕПАРХИИ
(1942–1952 гг.)**

В июне-июле 1952 года, немногим более чем за полгода до окончания сталинского периода в истории СССР, уполномоченный Совета по делам Русской Православной Церкви при Совете Министров СССР по Краснодарскому краю Л. Ф. Полунин, составил две подробные справки о священнослужителях Краснодарской и Кубанской епархии – справку от 1 июня 1952 года, содержащую сведения «о служителях культа», которые в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. «находились на временно оккупированной немецкими захватчиками территории» и «являлись организаторами восстановления деятельности религиозных общин на Кубани» [1, д. 81, л. 29–53] и справку от 1 июля 1952 года, содержащую сведения «о служителях культа», которые «не были на оккупированной территории в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» [1, д. 81, л. 20–28].

Оба документа, направленные Председателю Совета по делам РПЦ при Совете Министров СССР Г. Г. Карпову, носят беспрецедентный характер, поскольку такие полные списки о духовенстве Краснодарской и Кубанской епархии ранее не составлялись. Кроме того, указанные документы представляют интерес для изучения состава духовенства, служившего на этой территории не только в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (преимущественно после начала оккупации края), но и в послевоенный период.

В них представлены следующие данные:

- фамилии, имена и отчества священнослужителей (протоиереев, иереев и диаконов),
- место (населенный пункт), где находился храм или молитвенный дом, в котором служило указанное духовное лицо в 1952 году,
- год, число, месяц и место (населенный пункт) рождения,
- национальность,
- сведения об общем и специальном образовании,
- семейное положение,
- наличие судимости с указанием статьи УК,
- принадлежность к обновленческому расколу или отсутствие таковой, а также дополнительные сведения: откуда священнослужитель прибыл в Краснодарский край (в том случае если он не был уроженцем Краснодарского края), находился ли на временно оккупированной территории и чем занимался до 1952 года включительно.

Вместе с тем, следует обратить внимание на то, что в указанных источниках отсутствуют священнослужители, которые до 1952 года выбыли из епархии по разным причинам (снятие с регистрации, смерть, выход за штат, перевод в другую епархию, и др.).

Из составленных уполномоченным Л. Ф. Полуниным справок видно, что в действующих церквях и молитвенных домах Краснодарской епархии служило в то время (1952 год) всего 232 православных священнослужителя, в том числе: 1 архимандрит, 58 протоиереев, 11 иеромонахов, 150 иереев (священников) и 12 диаконов. Из них 31 священнослужитель, в том числе, 1 архимандрит, 10 протоиереев, 15 иереев (священников), 3 иеромонаха и 2 диакона, – украинского происхождения, что составляло на тот момент 13,3% от общего количества священнослужителей Краснодарской и Кубанской епархии [1, д. 81, л. 20–53].

Предметом исследования данной статьи является православное духовенство украинского происхождения. Вначале в алфавитном порядке представлены биографические данные, которые содержатся в вышеуказанных документах, а также в анке-

тах священнослужителей, выявленных в материалах о деятельности православных общин в рассматриваемый период; затем произведён анализ состава духовенства, служившего в православных церквях и молитвенных домах Краснодарской епархии по состоянию на 1952 год.

Следует обратить внимание на то, что накануне оккупации Краснодарского края гитлеровцами на Кубани действовало всего лишь 7 церквей, а в период оккупации и после освобождения края от нацистов начался процесс массового открытия православных приходов, происходивший вплоть до середины 1947 г. По отчётам уполномоченного, наибольшее количество приходов насчитывалось к июлю 1947 г. – 243 зарегистрированных общины Русской Православной Церкви, затем это количество стало постепенно снижаться и к концу 1952 г. составило 215 единиц, из которых фактически действующих было только 194, так как 21 община не имела священников [1, д. 3, л. 1; д. 37, л. 59–60; д. 81, л. 3].

В представленных ниже анкетных данных православных священнослужителей имеется одна особенность, характерная, впрочем, для делопроизводства той эпохи – названия населённых пунктов и их административная принадлежность зачастую записывались в том виде, в каком они были на момент заполнения документа, а не во время совершения события (рождение, начало служения и т. д.). Отсюда многочисленные «историко-географические нелепости», как, например, запись о рождении людей в 1883 году в «Гуляй-Польском районе Днепропетровской области» или в 1898 году в «Первомайском районе Одесской области» и т. п. Рассмотрим персональный состав православных священнослужителей украинского происхождения:

Александров Александр Никифорович, протоиерей, род. 20.08.1883, уроженец Полтавской губернии (с. Мокиевка Лохвицкого уезда); в 1913 г. окончил Полтавскую духовную семинарию; на Кубань прибыл из Полтавской губернии в 1930 г.; в период оккупации работал секретарём в научно-исследовательском институте масличных культур; в 1952 г. служил в ст. Славянской; женат.

Белик Пётр Петрович, протоиерей, род. 19.06.1873, уроженец Полтавской губернии (с. Матяшовка Лубенского уезда); в 1895 г. окончил Полтавскую духовную семинарию; на Кубань прибыл из Ставропольского края в 1917 г.; в период оккупации организовал православную общину в ст. Васюринской и служил там священником; в 1952 г. служил в ст. Хамкетинской; женат.

Влох Иван Алексеевич, архимандрит, род. 20.08.1878, уроженец Полтавской губернии (с. Ступки); образование домашнее; до 29 лет проживал в доме родителей; с 1913 по 1921 гг. находился в Кропоткинском монастыре; в 1921 г. рукоположен в иеромонахи; с 1921 по 1924 г. служил в г. Краснодаре пономарём при церкви (наименование не указано); с 1924 г. служил пономарём при церкви в г. Армавире; в период оккупации служил сверхштатным священником в Свято-Николаевской церкви г. Армавира; воссоединён с Патриаршей Церковью в 1945 г.; в 1952 г. по-прежнему служил в Армавире [2, д. 274, л. 63].

Вовненко Леонтий Яковлевич, священник, род. 16.06.1876, уроженец Харьковской губернии (с. Котельвы Ахтырского уезда); в 1888 г. окончил 4-классное Котелевское училище; в период оккупации жил в ст. Ольгинской; с 1944 г. – священник; в 1950 г. награждён набедренником¹; в 1952 г. служил в ст. Камышеватской; вдов [2, д. 299, л. 32–32 об.].

Волконович Александр Иванович, протоиерей, род. 12.12.1880, уроженец Волынской губернии (г. Ковель); в 1900 г. окончил Волынскую духовную семинарию; в период оккупации находился в г. Житомире; на Кубань прибыл в 1943 г.; воссоединен с Патриаршей Церковью в 1944 г., в 1952 г. служил в ст. Псебайской; женат.

Гулевич Иван Поликарпович, протоиерей, род. 30.03.1889, уроженец г. Кременец Тернопольской области²; в

¹ Набедренник – четырехугольный продолговатый плат с изображением креста, носится на бедре. Первая награда, которая даётся священнику. Означает духовный меч – слово Божие, которым должен быть вооружен пастырь – А. Б.

² В источнике ошибка: Тернопольской области, как и губернии, в Российской империи не было – Тернополь принадлежал Австро-Венгрии, а Кременец был в Волынской губернии. – *Ред.*

1909 г. окончил Каменец-Подольскую духовную семинарию; в 1909–1925 гг. служил священником в Винницкой и Одесской губерниях; во время Первой мировой войны (в 1915–1917 гг.) служил полковым священником в действующей армии; с 1925 г. перешел на гражданскую работу и до 1941 г. работал бухгалтером; в период оккупации служил священником в хуторе Насонтове Белокалитвенского района Ростовской области; на Кубань прибыл из Ростовской области в 1948 г.; служил священником в с. Калинино (1948–1949 гг.) и в ст. Староджерелиевской (1949–1952 гг.); с 1952 г. служил в ст. Ивановской; вдов [2, д. 243, л. 21–22 об.].

Дашенко Емельян Дорофеевич, священник, род. 06.08.1883, уроженец села Воздвиженка Гуляй-Польского района Днепропетровской области¹ (так в документе – *А. Б.*); в 1904 г. окончил Казанскую духовную семинарию; на Кубань прибыл из Коканда (Узбекистан) в 1937 г.; в период оккупации работал в ст. Отрадной заведующим школами; в 1952 г. служил в ст. Темиргоевской; вдов.

Дзюбенко Иван Акимович, священник, род. 27.08.1888, уроженец села Новые Млины Батурина района Черниговской области² (так в документе – *А. Б.*); в 1906 г. окончил 2-классное городское училище; с 1907 по 1910 учительствовал в хуторе Синютино Сосницкого уезда Черниговской губернии; с октября 1910 г. призван в российскую армию; служил при командной церкви; исполнял должность псаломщика в г. Москве до февраля 1918 г., затем вернулся в семью отца в с. Оленовка Черниговской губернии и служил там псаломщиком до 1921 г.; с 1921 по 1924 г. учился на богословских пастырских курсах в г. Чернигове; с 1924 по 1930 г. вновь служил псаломщиком в с. Оленовке; с 1930 по 1934 г. работал на железнодорожном транспорте Киево-Московской железной дороги в должности десятника строителя на ст. Ворожба; с 1934 по 1938 г. работал в Мариуполе на заводе «Азовосталь» в электромонтажном бюро в должности слесаря-кузнеца; на Кубань прибыл из г. Мариуполя

¹ с. Воздвиженское находилось в Гуляй-Польской волости Александровского уезда Екатеринославской губ. – *Ред.*

² Имеется в виду с. Новые Млины Сосницкого уезда Черниговской губ. – *Ред.*

в 1938 г.; с 1938 по 15 июля 1942 г. жил в ст. Староминской, работал на элеваторе кузнецом-слесарем, затем уволен по болезни.

В период оккупации жил в ст. Староминской; после освобождения края от гитлеровцев работал в колхозе им. Кагановича в ст. Староминской; 10 октября 1943 г. рукоположен во диаконы и назначен служить в ст. Староминскую; 6 мая рукоположен во священники и назначен в ст. Холмскую; 10 ноября 1944 г. переведён в ст. Раевскую; 25 июня 1945 г. переведён в ст. Варениковскую; с 5 июня 1946 г. переведён в г. Темрюк, затем служил в станицах Курганной и Петропавловской; с июля 1949 г. служил в ст. Шкуринской; женат, имел двух сыновей и дочь [2, д. 379, л. 43–43 об.].

Карпенко Афанасий Григорьевич, иеромонах, род. 01.10.1867, уроженец Харьковской губернии (с. Николаевка Изюмского уезда); образование домашнее; в 1918–1920 гг. служил иеродиаконном при монастыре в Крыму; в 1919 г. архиепископом Дмитрием Таврическим и Симферопольским награждён набедренником и наперсным крестом¹; в 1920–1921 гг. служил в Свято-Георгиевском храме г. Краснодара; с 1921 по 1942 гг. на гражданской работе (сторожем, маляром и др.); в период оккупации временно находился в ст. Донохоперской Гражданского района Краснодарского края; в 1943–1944 гг. служил священником в ст. Александро-Невской; в 1944–1945 гг. в ст. Переясловской, затем перешёл по болезни за штат; с мая 1949 г. служил в ст. Львовской [2, д. 373, л. 47, 51].

¹ Наперсный крест – нагрудный крест восьмиконечной формы, возлагаемый при хиротонии, знак отличия священника; его носят поверх облачения на цепи с перемычкой в середине. Введён в церковное употребление в 1896 г. До XVIII в. наперсный крест имели право носить только епископы; как и панегия, он являлся знаком высшей власти в Церкви. В 1797 г. были установлены наперсные кресты для священников и иеромонахов – четырехконечной формы с удлинённым нижним концом, которые имели статут церковного ордена; ими награждались иереи за долголетнее служение. Эти кресты и после 1896 г. остались наградными; по традиции они вручались также всем выпускникам духовных академий, имеющим сан священника. В XIX в. протоиереям стали выдаваться в качестве награды кресты с украшениями, наподобие архиерейских наперсных крестов. – А. Б.

Ковтун Георгий Моисеевич, диакон, род. 04.03.1881, уроженец Харьковской губернии (с. Млынки Ахтырского уезда); окончил два класса начальной школы; в период оккупации работал пчеловодом в ст. Староминской; в 1952 г. служил в ст. Староминской; женат.

Корнюшкин Федор Александрович, священник, род. 08.07.1892, уроженец Воронежской области (с. Петропавловское Лискинского уезда); в 1905 г. окончил Петропавловскую приходскую школу и работал «певцом хорового пения» до 1915 г.; в 1915 г. окончил Регентские курсы в городе Воронеже и служил при церкви села Петропавловка до 1920 г.; в 1921 г. служил в хут. Николаевка регентом и псаломщиком по 1923 г.; с 1924 г. был рукоположен в сан диакона к Иоанно-Богословской церкви с. Колыбелка; на Кубань прибыл из Воронежской области в 1939 г.; в период оккупации работал плотником в хут. Марьевка Камышеватского района; в 1944 г. был вызван архиепископом Краснодарским и Кубанским Фотием (Топиро) и после специального экзамена рукоположен в сан священника, после чего направлен в хут. Полтавченский Кущёвского района; в 1945 г. указом Преосвященнейшего Флавиана, епископа Краснодарского и Кубанского, назначен в ст. Канеловскую; с 17 марта 1951 г. служил в ст. Переправной, в этом же году награждён набедренником; женат на девице Крячковой Анне Трофимовне с 1911 г. [2, д. 371, л. 53, 54, 61].

Костенко Иоанн Андреевич, священник, род. 05.01.1884, уроженец слободы Ольшана Двуреченского района Харьковской области¹ (так в документе – А. Б.); в 1901 г. окончил 6 классов мужской гимназии и богословские курсы при Харьковском епархиальном управлении; с 1901 по 1905 гг. служил псаломщиком в слоб. Ольшана Харьковской губернии; с 1905 по 1918 гг. служил в российской армии; с 1919 по 1925 – в Красной армии; в 1922 г. окончил бухгалтерские курсы; с 1925 по 1943 гг. служил в гражданских учреждениях в г. Ставрополе; в период оккупации работал счетоводом в с. Суворовском Ставропольского края; с 1943 по 1947 гг. служил псаломщиком в ст. Николаевской Успенского

¹ Слобода Ольшана Двуречанской волости Купянского уезда Харьковской губернии. – *Ред.*

района Краснодарского края; 10 октября 1947 г. рукоположен в сан священника в ст. Упорной; с октября 1950 г. служил в ст. Константиновской [2, д. 329, л. 29–30].

Лисенко Тимофей Михайлович, священник, род. 03.06.1887, уроженец Черниговской губернии (с. Дедовцы Прилуцкого уезда); в 1910 г. окончил учительскую семинарию; с 1918 по 1920 гг. служил псаломщиком в с. Дедовцы; с 1920 по 1926 гг. – диаконом в этом же селе; с 1926 по 1937 гг. учительствовал в с. Бирюково Ворошиловградской области; с 1937 по 1942 гг. преподавал пение там же; с 1942 по 1943 гг. работал бухгалтером в колхозе им. Чапаева в с. Бирюково; с 1943 по 1944 гг. служил священником в Свято-Покровской церкви г. Новошахтинска Ростовской области; на Кубань прибыл в 1944 г.; с 1944 по 1945 гг. служил священником Свято-Покровской церкви ст. Новоромановской, с 1945 по 1946 гг. в Св.-Георгиевской церкви ст. Петровской, с 1948 по 1950 в Св.-Покровском молитвенном доме хут. Белый Павловского района; с 1950 по 1951 гг. в Свято-Екатериновской церкви ст. Екатериновской; с июля 1951 г. служил в ст. Келермесской, женат [2, д. 291, л. 70–71 об.].

Литвиненко Виталий Митрофанович, иеромонах, род. 24.12.1897, уроженец Курской губернии (г. Суджа); образование начальное; с 1914 по 1922 гг. послушник и монах Петропавловского монастыря Глуховского уезда Черниговской губернии; с 1922 по 1929 гг. занимался трудом по вольному найму в Полтавской губернии; в 1929 г. рукоположен во иеромонахи епископом Рыльским и Курским; с 1929 по 1932 г. служил священником в Курской области; в 1932 г. осуждён тройкой ОГПУ по ст. 58, п. 10 на 7 лет; с 1940 по 1942 работал простым рабочим в консервном тресте; в период оккупации с 1942 по 1943 г. служил священником в г. Ейске, затем в ст. Старощербиновской; с 1943 по 1944 в ст. Староминской; с 1944 по 1947 в ст. Стародеревянской; в 1947 в ст. Убеженской; с 1947 по 1949 в ст. Александро-Невской; с 1949 по 1950 в ст. Абадзехской; в 1950 г. награждён набедренником; с июля 1951 г. служил священником в ст. Сергиевской [2, д. 242, л. 77–78].

Лятыцкий Николай Акимович, протоиерей, род. 09.05.1885, уроженец села Стрельчинцы Винницкой области¹; в 1912 г. окончил Киевскую духовную академию; на Кубань прибыл в 1938 г. из Сталинграда; в период оккупации жил в г. Краснодаре, работал экономистом; воссоединён с Патриаршей Церковью в 1949 г.; в 1952 г. служил в ст. Курганной, женат.

Максименко Герасим Петрович, священник, род. 04.03.1887, уроженец Харьковской губернии (с. Ревучанское Купянского уезда); окончил 2-классное земское училище; на Кубань прибыл из г. Орджоникидзе в 1935 г.; в период оккупации служил священником в с. Отрадо-Ольгинском Гулькевичского района; в 1952 г. служил в ст. Старощербиновской; женат.

Мельниченко Николай Семенович, протоиерей, род. 19.12.1879, уроженец села Копало Иванковского района Киевской области² (так в документе – А. Б.); в 1901 г. окончил Киевскую духовную семинарию; с 1901 по 1905 гг. служил учителем; с 1905 по 1937 гг. служил священником; на Кубань прибыл из Полтавской области в 1939 г.; в период оккупации служил священником в г. Анапе в Св.-Онуфриевской церкви, затем в с. Витязево Анапского района; воссоединён с Патриаршей Церковью в 1943 г., с марта 1948 г. служил в ст. Дондуковской, женат [2, д. 290, л. 55–56].

Недигов Аким Андроникович, священник, род. 08.09.1878, уроженец села Колыбелка Лискинского района Воронежской области (так в документе – А. Б.); образование домашнее; до 1930 г. – крестьянин-хлебороб; с 1930 по 1942 г. колхозник в с. Колыбелка; на Кубань прибыл из Воронежской области в 1942 г.; воссоединён с Патриаршей Церковью в 1942 г.; в период оккупации и после освобождения края от гитлеровцев (с 1942 по 1945 гг.) служил псаломщиком в станице Нововеличковской Краснодарского края; с 1945 по 1948 г. служил священником в ст. Андреевской; с 1948 по 1950 г. служил в ст. Черноерковской; в 1950 г. награждён набедренником;

¹ Село находилось в Подольской губернии. – *Ред.*

² Название села вызывает сомнения. – *Ред.*

женат на Евдокии Яковлевне Прохоренко с 1907 г. [2, д. 369, л. 41–43, 51].

Павленко Макар Максимович, священник, род. 25.07.1888, уроженец села Ивановка Межевского района Днепропетровской области; в 1901 г. окончил начальную земскую школу; на Кубань прибыл из с. Ивановка Днепропетровской области в 1939 г.; в период оккупации работал в сельском хозяйстве в с. Коноково Успенского района; в 1952 г. служил в с. Ванновка¹ (так в документе – *А. Б.*); женат.

Павленко Григорий Макарович, род. 19.08.1909, уроженец села Ивановка Межевского района Днепропетровской области; в 1927 г. окончил 9 классов средней школы; во время Великой Отечественной войны служил в Красной армии; в 1952 г. служил диаконом в г. Сочи; женат.

Петришин Евграф Антонович, священник, род. 10.12.1887, уроженец местечка Дзыговка Каменец-Подольской области (так в документе – *А. Б.*), в 1905 г. окончил полный курс духовного училища в с. Дзыговке Ямпольского уезда; с 1905 по 1932 гг. был хлеборобом и одновременно исполнял должность псаломщика в местной церкви; с 1932 по 1942 гг. работал слесарем на заводах в Запорожье (Украина), Абрау-Дюрсо и Новороссийске Краснодарского края; в июле 1942 г. был мобилизован в Красную армию; 24.10.1942 был ранен и признан инвалидом Отечественной войны 2-й группы; в 1943 г. по освобождению из Красной армии поступил псаломщиком в с. Мостовое Краснодарского края; 7 декабря 1943 г. рукоположен в сан иерея (священника) и назначен настоятелем Св.-Михаило-Архангельского молитвенного дома ст. Зассовской Упорненского района; в 1944 г. назначен настоятелем Св.-Покровской церкви ст. Черниговской Рязанского района; в 1946 г. перемещён в ст. Нижегородскую Тульского района; в 1948 г. перемещён в ст. Костромскую Ярославского района; в 1950 г. перемещён в ст. Тенгинскую Усть-Лабинского района; с 16 июля 1951 г. – настоятель Св.-Михаило-Архангельской церкви ст. Николаевской Успенского района, в этом же году награж-

¹ Имеется в виду с. Ванновское. – *Ред.*

дён набедренником; с 1943 года женат на девице Чаловой Пелагее Денисовне [2, д. 266, л. 61–63].

Подтрешный Иван Иванович, священник, род. 26.09.1891, уроженец Воронежской губернии (с. Подгорное Россошанского уезда); в 1904 г. окончил церковноприходскую школу; в 1915 г. окончил регентскую школу; с 1916 по 1917 гг. вольнослушатель богословского курса Воронежской духовной семинарии; в 1926 г. рукоположен епископом Алексием Воронежским в сан священника; на Кубань прибыл из Воронежской области в 1942 г.; в период оккупации служил священником в с. Великом Белореченского района; в 1951 г. награждён набедренником; в 1952 г. служил в ст. Зассовской; женат на девице Хиценовой Анастасии Ивановне, имел 4 детей [2, д. 336, л. 51].

Сидоренко Лев Нестерович, протоиерей, род. 21.02.1887, уроженец села Шамраевка Велико-Половецкого района Киевской области; в 1906 г. окончил церковно-учительскую школу; в 1916 г. Житомирское училище пастырства; в 1916 г. рукоположен во священники Никодимом, епископом Черкасским и Чигиринским; в 1924 г. награждён наперсным крестом; в 1936 г. осуждён по ст. 17, п. 72; в период оккупации с 1942 г. по 1952 г. служил священником в ст. Ясенской Ейского района; в 1950 г. награждён саном протоиерея; вдов [2, д. 425, л. 59–60].

Сиротинский Дмитрий Иванович, священник, род. 26.10.1892, уроженец Киевской губернии (с. Собковка); в 1912 г. окончил Киевскую духовную семинарию; рукоположен во священники Иннокентием, епископом Чигиринским; на Кубань прибыл из г. Азова в 1942 г.; в период оккупации служил священником в ст. Шкуринской; в 1945 г. награждён наперсным крестом; с апреля 1948 г. служил в ст. Павловской; в 1950 г. награждён саном протоиерея; женат на Горчинской Клавдии Гурьевне с 1912 г. [2, д. 362, л. 15, 21].

Степыка Феодосий Прокопьевич, священник, род. 25.01.1876, уроженец Черниговской губернии (с. Клинок); в 1895 г. окончил два класса Нежинской учительской семинарии; на Кубань прибыл из Донбасса; в период оккупации служил

псаломщиком в ст. Троицкой; воссоединён с Патриаршей Церковью в 1945 г.; в 1952 г. служил в ст. Убеженской; вдов.

Сугаренко Виктор Иванович, протоиерей, род. 10.03.1880, уроженец Екатеринославской губернии (с. Раздоры Александровского уезда); в 1902 г. окончил Екатеринославскую духовную семинарию; с 1905 г. служил псаломщиком в г. Азове при Кладбищенской церкви; с 1912 по 1920 – священником; с 1920 по 1936 – настоятелем этой же церкви; с 1936 по 1942 работал библиотекарем при железнодорожной школе № 6; с 1942 по 1943 служил священником в г. Батайске Ростовской области; был угнан немцами на Украину и в Судетскую область Чехословакии, затем репатриирован, прибыл на Кубань и в 1945–1946 служил в ст. Зассовской; с 1947 г. – в г. Лабинске; с 1948 г. – в Екатерининском Кафедральном соборе г. Краснодара; с 17 мая 1951 г. – священник Св.-Троицкой церкви г. Краснодара; вдов [2, д. 321, л. 67–68 об.].

Терентиенко Николай Петрович, протоиерей, род. 14.04.1885, уроженец Черниговской губернии (с. Фетьковка); в 1914 г. окончил духовную семинарию; в 1935 г. осуждён по ст. 58, п. 10 на 5 лет; в период оккупации служил священником в ст. Новопокровской; в 1952 г. служил в ст. Платнировской; женат.

Третьяков Семён Алексеевич, священник, род. 03.02.1886, уроженец села Райгородское Ворошиловградской области¹ (так в документе – *А. Б.*); окончил 3 класса Старобельской учительской семинарии; после сдачи экзамена при Харьковском духовном училище на право псаломщика в 1906 г. был назначен псаломщиком при Рождество-Богородицкой церкви слободы Берестовой Харьковской епархии; в 1910 г. по прошению переведен псаломщиком к Св.-Николаевской церкви слободы Ново-Водолаги² (так в документе – *А.Б.*) Харьковской епархии; в 1919 г. после испытания на право получения сана диакона и рукоположению епископом Алексием Волочанским, назначен диаконом к Св.-Вознесенской церкви

¹ Имеется в виду с. Райгородка Старобельского уезда Харьковской губ. – *Ред.*

² Правильное название – Новая Водолага. – *Ред.*

слободы Кабанье Харьковской епархии; в 1922 г. после испытания на право получения сана священника и рукоположения епископом Иоасафом Купянским, назначен священником к Св.-Преображенской церкви слободы Кабанье Харьковской епархии; в 1928 г. по личному прошению, епископом Иоасафом переведен к Архангело-Михайловской церкви слоб. Ново-Краснянки Харьковской епархии; в 1933 г. вышел за штат и поступил на гражданскую работу в совхоз «Лесная дача» Лисичанского района Ворошиловградской области; в 1938 г. переехал в г. Сочи Краснодарского края и поступил в качестве экспедитора на завод «Молкомбинат»; с 10 ноября 1944 г. по личному прошению, в соответствии с резолюцией Фотия, епископа Краснодарского и Кубанского, назначен священником на вакансии псаломщика при Михайло-Архангельской церкви г. Сочи; в 1945 г. по личному прошению и в соответствии с резолюцией Флавиана, епископа Краснодарского и Кубанского, назначен священником к Св.-Троицкой церкви г. Гулькевичи, в этом же году воссоединён с Патриаршей Церковью; с 17 января 1952 г. настоятель Св.-Варваринского молитвенного дома ст. Старовеличковской Кагановичского района; жена Агрипина Петровна, 1882 г. рожд. [2, д. 307, л. 7–72 об.].

Чернецкий Леонид Алексеевич, протоиерей, род. 18.06.1898, уроженец села Таужно Первомайского района Одесской области; в 1918 г. окончил Каменец-Подольскую духовную семинарию; в 1923 г. рукоположен во священники Амвросием, епископом Подольским и Брацлавским; до 1942 г. на гражданской работе; в период оккупации (с 1942 г.) служил священником в ст. Темиргоевской; в 1945 г. награждён наперсным крестом; в 1951 г. награждён саном протоиерея; в 1952 г. служил в г. Апшеронске; жена Александра Федоровна Березовская [2, д. 232, л. 54].

Янюк Епифаний Никифорович, иеромонах, род. 24.08.1879, уроженец села Чобонтарка Винницкой области (так в документе – *А. Б.*); образование начальное, с 1888 по 1891 гг. окончил 3 класса сельского начального училища и до 1912 г. занимался сельским хозяйством на родине; с 1912 по 1915 гг. был

послушником в Св.-Никольском мужском монастыре в хут. Цукорова Балка Кубанской области; с 1915 по 1917 гг. служил диаконом в указанном монастыре; с 1917 по 1923 гг. – священником; с 1924 по 1929 гг. занимался домашним сельским хозяйством; с 1929 по 1934 гг. служил священником при Св.-Иверском молитвенном доме в том же хуторе; с 1934 по 1936 гг. работал сторожем при краевой школе шоферов и комбайнеров; с 1937 по 1944 гг. работал заведующим пчеловодной пасекой в колхозе им. Молотова; с 27 августа 1942 г. служил священником при Св.-Иверском молитвенном доме в хут. Цукорова Балка до 1952 г. включительно [2, д. 441, л. 35–36 об.].

Ярьско Матвей Никифорович, священник, род. 09.08.1879, уроженец с. Занченды¹ (так в документе, возможно опечатка – *А. Б.*) Полтавской губернии; в 1892 г. окончил 4-классную школу; с 1908 г. по 1914 г. работал водителем трамвая в г. Москве; с 1914 по 1918 г. находился на военной службе; с 1919 по 1927 гг. служил на различных должностях в советских учреждениях; с 1927 г. проживал в Ростовской области², работал чернорабочим; в период оккупации жил в ст. Псебайской, не работал; 12.12.1943 рукоположен во диаконы к Ильинской церкви в г. Краснодаре; в 1945 г. воссоединён с Патриаршей Церковью; в 1950 г. рукоположен во священника и с сентября 1950 г. назначен настоятелем Казанского молитвенного дома с. Беноково Мостовского района; в 1951 г. награждён набедренником; жена Дьяченко Агрипина Филипповна [2, д. 453, л. 58–59 об., 62].

Из вышеприведённых данных вырисовывается следующая картина: в 1952 г. 28 священнослужителей украинского происхождения (т. е. подавляющее большинство) в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. находились на оккупированной немецкими захватчиками территории и являлись организаторами восстановления деятельности религиозных общин на Кубани, из них 7 человек находились в обновленческом раско-

¹ Вероятно, имеется в виду с. Заичинцы Хорольского уезда Полтавской губернии, или с. Заиченцы Зеньковского уезда той же губернии. – *Ред.*

² Так в документе, правильно – в Северо-Кавказском крае, округ и район не указаны. Ростовская область образована в 1937 году. – *А. Б.*

ле¹ и 3 человека подвергались политическим репрессиям. Ещё 3 человека на оккупированной территории не находились, причём двое из них служили в действующей армии.

При этом обращает на себя внимание сравнительно небольшой процент участия украинского духовенства в обновленческом расколе (менее трети), в то время как среди остальной части духовенства, преимущественно русского происхождения (198 русских, 1 белорус, 1 болгарин и 1 мордвин), в обновленческом расколе состояло 103 человека, то есть – более 50%.

Вызывает также интерес образовательный уровень украинского духовенства. Из общего количества священнослужителей (31 человек), служивших в 1952 г. в Краснодарской епархии, 1 окончил духовную академию; 10 – духовную семинарию; 1 богословские курсы, 1 – церковноприходскую школу; 1 – цер-

¹ Обновленцы – сторонники религиозного обновленческого течения внутри Русской Православной Церкви (РПЦ) 1920–40-х гг. Обновленческое течение, нередко именуемое церковным расколом, берёт начало в религиозном реформаторстве конца XIX – начала XX вв. Обновленцы ставили своей задачей приспособить церковь к изменившимся после Октябрьской революции 1917 г. условиям. Основные группы: «Живая церковь», «Церковное возрождение», «Союз общин древнеапостольской церкви» – возникли в 1922 г. Обновленцы выступали против церковного руководства во главе с патриархом Тихоном, провозгласили своим принципом лояльность по отношению к советскому государству. Идеологи обновленчества (митрополит А. И. Введенский и др.) проповедовали «коммунистическое христианство». Они ратовали за возвращение к т. н. демократическим порядкам раннего христианства, стремились отождествить коммунизм и христианство. Обновленцы внесли ряд изменений в церковное устройство, культ и быт духовенства (высшее церковное управление, демократизация прихода, женатый епископ, второбрачие духовенства, богослужение на русском языке и др.). Сущность политической и социальной переориентации обновленчества сводилась к разрыву с дворянско-монархическими традициями. Программа обновленчества разрабатывалась на их Поместных соборах в 1923 и 1925 годах. Деятельность обновленчества в известной степени способствовала эволюции русской православной церкви на пути лояльности к Советской власти. В то же время обновленчество, возникшее внутри РПЦ не без помощи и поддержки советской власти, не было поддержано ею в 1945 году, и прекратило своё существование вскоре после окончания Великой Отечественной войны, когда обновленческое духовенство со всеми своими приходами вернулось в состав РПЦ. – А. Б.

ковно-учительскую школу; 3 – учительскую семинарию. Кроме того – 11 имели начальное образование и 3 – домашнее, то есть более половины (17 человек из 31) не имели специального духовного образования.

На первый взгляд может показаться, что образовательный уровень украинской части православного духовенства Кубани был относительно невысоким, однако, если учесть предшествующий период жестоких гонений на церковь, когда на Кубани оставалось всего 7 храмов, а многие священнослужители или расстреляны или брошены в тюрьмы и лагеря, то окажется, что почти 50% уровень духовно образованных людей, открывавших храмы на кубанской земле в период оккупации и после освобождения края от гитлеровцев – это не так уж мало. В то же время мы видим, что и люди, не имевшие такового образования, также внесли свой весомый вклад в возрождение Кубанской епархии в трудные послевоенные годы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края (далее – ГАКК). Ф. Р-1519. Оп. 1. Дд. 3, 37, 81.
2. ГАКК. Ф. Р-1519. Оп. 2. Дд. 232, 242, 243, 266, 274, 290, 291, 299, 307, 321, 329, 336, 362, 369, 371, 373, 379, 425, 441, 453.

Галина БОНДАРЕНКО,
*кандидат історичних наук, провідний
науковий співробітник Українського етнологічного центру
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАН України
(м. Київ, Україна)*

ЛЕОНІД ЛАВРОВ: НЕВІДОМІ ПУБЛІКАЦІЇ З УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОГРАФІЇ

Ім'я Леоніда Івановича Лаврова (1909–1982), дослідника етногенезу та етнічної історії народів Кавказу в науковому середовищі не потребує особливих коментарів. Професіонал високого рівня (доктор історичних наук, завідувач сектору етнографії народів Кавказу (1957–1961) Інституту етнографії та антропології АН СРСР ім. М. Міклухо-Маклая, він по праву вважається одним з основоположників та корифеєм наукової школи кавказознавства, на його працях з історії культури та побуту окремих кавказьких народів (абазинів, балкарців, адигів), дослідженнях епіграфічних пам'яток Північного Кавказу, етнографії Кавказу в цілому, виросло не одне покоління науковців.

Л. І. Лавров народився у станиці Медведівській Кубанської області, згодом проживав у станиці Пашковській. Вищу освіту почав здобувати у Кубанському педагогічному інституті, з якого перевівся на навчання до Ленінградського інституту історії, філософії, літератури та лінгвістики. У 1936 р. став співробітником Кабінету Кавказу Інституту етнографії. Добровольцем пішов на фронт, а демобілізувавшись, знову повернувся до наукових досліджень, працюючи у академічних інституціях Ленінграда та Москви (Російський етнографічний музей, Інститут етнографії та антропології АН СРСР).

У біографічних розвідках, присвячених вченому, вказуються різні дати появи його першої наукової праці – 1930, 1936 рр. Нами виявлені документи, що свідчать про більш ранній початок дослідницької діяльності Л. І. Лаврова і дозволяють

стверджувати про його зацікавлення українською етнографією. У Науковому архіві рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (фонд 1-и, од. зб. 271–272) знаходяться рукописи двох його статей – одна з яких написана від руки, а інша надрукована на машинці, надісланих до редакції журналу «Етнографічний вісник» у 1927 та 1931 рр. Окрім статей, присвячених впливу культури кавказьких народів на етнокультуру та побут українців Кубані, матеріали містять листування автора з редакторами журналу, замальовки одягу кубанців. Факт надсилання своїх статей до українського етнографічного видання Леонід Іванович підтверджує у своїх спогадах, пишучи: «Вечерами сидел в Публичной библиотеке. В 1927 г. мною была написана статья о влиянии Кавказа на население Кубани. Получив официальное сообщение, что она будет напечатана в киевском журнале «Етнографічний вісник», я набрался смелости и познакомился с этнографом проф. Е. Г. Кагаровым. Этот кругленький человек, напоминавший воробушка свел меня со специалистом по этнографии восточных славян проф. Д. К. Зелениным» [4, с. 166]. Діяльність згаданих Лавровим вчених – нині класиків етнографічної науки, на той час була тісно пов'язана з Україною, вони активно співпрацювали з Історико-філологічним відділенням Всеукраїнської академії наук (ВУАН), їх статті, рецензії та огляди регулярно публікувались в академічному видання «Етнографічний вісник».

Цікавитись історією та культурою свого краю Лавров розпочав ще в шкільні роки, про це він згадує у публікації «Станиця Пашковская (из прошлого украинских поселенцев на Кавказе)», зазначаючи, що у 1923 р. виступив у школі з доповіддю про минуле станиці, написаній за матеріалами рукописної книги «Летопись Введенской церкви...», складеної місцевим священиком та на основі розповідей старожилів [3, с. 48]. У станиці було насичене культурне життя, тут діяло Пашківське літературне об'єднання «Село і місто», учасником якого був і Леонід Іванович. На засіданнях часто звучали народні історичні пісні, що виконувались під бандуру. Вплив народної поезії помітний у тогочасних поетичних творах молодого дослідника, написаних

українською мовою. Деякі з цих віршів присвячені Шевченку, багато рідній Кубані, її славному історичному минулому («В горах», «Прощання з Кубанню»).

У цитованих вже «Биографических записках», Л. І. Лавров згадує про свою участь у заходах, присвячених українізації Кубані, на які приїздили тодішні українські державні діячі Петровський, Затонський. Навчаючись у Ленінграді, молодий дослідник деякий час відвідував засідання Ленінградського Товариства дослідників української історії, писемності та мови, ліквідованого у 1933 р. Самого Л. І. Лаврова від арешту врятувало лише те, що через брак коштів на життя та негаразди зі здоров'ям, він часто повертався у провінцію до батьків. Статті кубанського українця в Україні не були надрукованими з тих самих причин: з 1931 р. в країні посилюється ідеологічний тиск на науковців, етнографічні матеріали визнаються «чужими», «шкідливими», у 1932 р. закривається низка спеціалізованих видань, у т. ч. і «Етнографічний вісник», в ході репресій з 1933 р. постраждали сотні вчених.

Пролежавши в архівах більше восьмидесяти років, статті Л. І. Лаврова не втратили своєї актуальності, залишаючись цінним документальним свідченням про українські етнокультурні явища краю наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., міжкультурні взаємовпливи та запозичення. З листів автора до редактора видно, що перша стаття «Вплив Кавказу на українське населення Кубані» проходила редакційні та авторські правки. Останні свідчать про особливу відповідальність початківця за написане ним. У реченні «черкеські чоловіки ще ніколи не українізувалися і не русифікувалися, таких фактів не було», він пропонує редактору вилучити останній фрагмент, замінивши його «за деякими винятками». Як приклад такого винятку Л. Лавров подає свідчення Ф. Щербини про черкеса, який втік з рідного дому разом з нареченою, яку хотіли віддати за іншого. Звернувшись до влади з проханням «відправити їх з подалі від гір в руську оселю», вони поселились у станиці Старотитарівська (тут ще й досі навіть представники молодшого покоління розмовляють українською мовою – Г. Б.), де охрестились і звінчались. Цікаво, що автор вживає звичний раніше для українців етнонім «руський», зазна-

чаючи далі, що «у кубанців-росіян, т. зв. лінійців, таке перетворення черкесів на козаків лучалося значно більше» [6, *од. зб. 272, арк. 29*]. У іншому листі Леонід Іванович просить виправити повідомлення про наявність гудзиків на жіночому одязі «гусарці» та «куцині», пишучи, що помилився через невірні повідомлення, надіслані з Кубані, а перебуваючи тут сам, уточнив деталі. До статті долучені авторські малюнки, за якість яких він вибачається, так само як і за рукописний варіант тексту, а не машинопис, зазначаючи, що «зараз я безробітний і моє скрутне становище ніяк не дозволяє такої розкоші». Ця стаття Л. І. Лаврова була підготовлена мною до друку та опублікована у виданні «Наукові записки Міжнародної асоціації українців» [5].

Друга стаття з архіву має назву «Тубільні впливи на українців Північного Кавказу». У супровідному листі до неї від 19 жовтня 1931 р. автор зазначає «Колись (декілька років тому) я надсилав до редакції «Етнографічного Вісника» подібну роботу, що її тодішня редакція і хотіла вмістити в журналі, але вона так і не вийшла в світ, що було дуже добре, бо, приїхавши просто зі станиці, я писав її не будучи навіть і поверхово знайомий з необхідними теоретичними питаннями» [6, *од. зб. 272, арк. 1*]. Ознайомлення зі змістом статті показує, що Л. І. Лавров докорінно змінив свій текст, написаний у 1927 році, зосередивши увагу на питаннях історико-культурної взаємодії українських переселенців з кавказькими народами – адигами (черкесами) на прикладі шлюбних зв'язків, запозичень у сфері військового побуту, умов господарювання, одягу. Не дивлячись на схожість назви, практично це вже зовсім інший текст, наукова вартість якого у фіксації як історичних реалій так і тогочасних змін побуту кубанців внаслідок революційних впливів. Надзвичайно цікавими є приклади взаємної асиміляції українців з кавказцями. Окремо йдеться про мовні запозичення, що простежуються насамперед в топоніміці Кубані, назвах військової амуніції, окремих елементів одягу, господарського реманенту, що перейшли в місцеву говірку українців з адигейської, черкеської мов. Мав місце і зворотній вплив: Л. І. Лавров пише про «зукраїнізованих вірмен та грузин», «інгушів, що звали себе інгушами по похо-

дження й українцями по суті», про курдів-наймитів, вивезених з батьківщини у підлітковому віці, які «нічим не відрізнялися від станичних парубків. Те ж вбрання, те ж поводження, вони також вибивають гопака з лезгінкою, також гуляють, на так званих, "вуглах", також співають "Реве та стогне". І коли ви прислухаєтеся до їхньої мови, то не повірите, що це не українці». Наявність такого впливу української мови на місцеву людність підтверджує і сучасний кубанський дослідник Володимир Пукіш у статті «Українські мовні впливи на іноетнічне населення Кубані», написаній за літературними джерелами та власними польовими дослідженнями [7].

Дослідники наукового спадку Леоніда Лаврова, колеги та шанувальники відзначають його дар полеміста, уміння поєднувати високий академічний стиль з гострою публіцистичністю. Це обдарування помітно вже в перших статтях молодого вченого: перший матеріал до «Етнографічного вісника» він подав у 18 років, другий у 22 роки. Помітно, як за чотири роки зріс науковий рівень автора, розширилась джерельна база дослідження. Розлогі етнографічні описи, що мали місце в першій статті стають лаконічними повідомленнями, що супроводжуються теоретичними обґрунтуваннями. Багато з цих описів ґрунтуються на безпосередніх враженнях Л. І. Лаврова, передаючи не лише колорит місцевого культурного життя, але й авторські емоції від побаченого чи почутого. Наприклад, як ось в цій розповіді про танці, поширених в кубанських станицях, суттєво скороченій у другій розвідці: «Зараз в станиці Пашківській (7 верстов від Краснодару і 2 версти до Адигеї) живе козак-хлібороб Яків Сидоренко, що справедливо може бути названий найкращим танцюристом Кавказа. Йому зараз літ 30–32. На яких конкурсах йому приходилося виступати скрізь він одержував 1-й приз. Не черкеси, не чеченці не хто інші не змогли ще його забити на танцях. В нього вже де-кільки разів стріляли за лаври, його конкуренти в мистецтві. Але поки-що все сходило добре – куля не унесла в могилу і не понівечила цього славного представника Кубані і всього Кавказу. В особі Сидоренка, Кубань досягла апогея в кавказьких танцях забігши вперед своїх вчителів. Це можна зрозуміти лише бачивши, як він з 12-ю кинджалами

лежно літає наче не торкаючись землі, своїми м'єчтами, під вибухи лезгінки, або Шаміля. Тов. Сидоренко дуже гарно танцює і гопака з козачком, але все-таки тут він уступає другому танцюристу – т. Золотницькому, що здається родом сам з Наддніпрянщини. Сидоренко являється виразником всієї Кубані, яка гарно танцює лезгінку і Шаміля, в той же час не забувши ще зовсім і гопака».

Підсумовуючи свої дослідження про взаємовплив культури українських переселенців Кубані з місцевими народами, Лавров зазначає: «кубанці в своїй основі залишилися справжніми українцями, але додали до свого побуту і культури ще риси Кавказа. ... Кубанець не став дійсним кавказцем, але кавказьким українцем він став» [5, с. 281] (підкреслення автора – Г. Б.). У другій статті, написаній через чотири роки він прогнозує зростання російського впливу на культуру кубанців і зменшення, а то й нівелювання кавказького.

Любов до України вчений проніс крізь все життя. Керівник Кубанського козачого хору Віктор Захарченко у виступі на конференції «Традиційна культура народів Краснодарського краю й Північного Кавказу», присвяченій 100-річчю з дня народження Л. І. Лаврова (Краснодар, 2009) зазначив: «У него была огромная палитра интересов, но самый главный из них, свою боль и свою любовь, Лавров все-таки предпочитал не озвучивать – это Украина. Украинская история, украинский язык всегда были сложной для изучения, в чем-то даже опасной темой – поэтому Лавров решил спрятать ее в своем сердце и заниматься кавказскими народами. Но то, что у него по-прежнему болела душа об Украине, видно и по его стихам, многие из которых были на украинском языке» [1].

Намір опублікувати свою етнографічну працю в Україні вчений все таки зреалізував. У 1961 р. в журналі «Народна творчість та етнографія» вийшла друком невелика стаття Леоніда Лаврова «До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки», яку з попередніми двома об'єднувала схожість тематики та окремі концептуальні положення, зокрема про мовні запозичення. Автор пояснює значення українського слова «джигун» від адигзького «джеги» – гра, назву річки Псьол від абхазького «пси» – вода. Згадуються у статті і про схожість окремих типів

житла українців та адигів, про те, що останні так само як і князь Святослав та запорожці носили на голові оселедці [2, с. 64]. Пропонуємо увазі читачів неопубліковану раніше статтю Леоніда Лаврова з Наукового архіву рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (фонд 1-и, од. зб. 272). Стаття подається зі збереженням авторської орфографії та стилістики. Висловлюю щире подяку професору Віктору Кириловичу Чумаченку за поради та консультації стосовно окремих фактів біографії Л. І. Лаврова та можливість ознайомитись з кубанськими виданнями, що містять відомості про життя видатного вченого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Казак, етнограф, поет // Новая газета Кубани. (Краснодар). – 2009. – 26 нояб. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ngkub.ru/news/old_335.
2. Лавров Л. До питання про українсько-кавказькі культурні зв'язки / Л. Лавров // Народна творчість та етнографія. – К., 1961. – № 3.
3. Лавров Л. И. Историко-этнографические очерки Кавказа / Л. Лавров. – Л., 1978.
4. Лавров Л. И. Биографические записки // Археология и этнография Северного Кавказа: Сб. науч. трудов. Краснодар, 1998.
5. Лавров Л. Вплив Кавказу на українське населення Кубані / Л. Лавров // Наукові записки Міжнародної асоціації українців. – Вип. 3. – К., 2013. – С. 264–281.
6. Науковий архів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Фонд 1-и, од. зб. 271–272.
7. Пукіш В. С. Українські мовні впливи на іноетнічне населення Кубані / В. С. Пукіш // Кубань-Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Вип. VI. – Краснодар-Київ, 2012. – С. 174–180.

Тубільні впливи на українців Північного Кавказу

Ленінград
1927 і 1931 рр.

Частиною української території, що найбільше піддалася пізнішим впливам Сходу, треба вважати Кубань. Правда, за 138 літ Схід, в особі Кавказі, не міг, звичайно сильно вплинути на новий нарід, що осів на берегах Кубані поруч з його мешканцями, але всетаки Кавказ поклав на нього своє тавро, в тих галузях культури, що найбільш були здатні до праймання нових форм.

До переселення на Кубань українці також мали зв'язок з Кавказом, що то посилювався, то слабшав, в залежності од політичної ситуації південно-східньої Європи. Ми можемо нагадати Тмутаракань, Мстислава Хороброго «иже зараза Редедю предъ пълкы касожьскы-ми»¹, а також розкидані в літописах числені згадки про стосунки Київської Русі з Кавказом. Ми можемо нагадати й запоріжців, що іноді на чайках запливали в гирло р. Кубані й інші подібні факти. Можна нагадати цілі теорії, що намагалися обґрунтувати черкеське (адигське) походження історичного народу антів², що, як відомо, перебував в Наддніпрянщині, і багатьма вченими вважається за слав'янську етничну одиницю, найбільш пов'язану по своїй суті з пізнішими українцями. Пригадаємо розповсюджену теорію черкеського походження і козаків (Бутков³, Бантиш-Каменський⁴, тепер А. Лещенко⁵ тощо. В основному, ставлячися негативно до подібних теорій, – ми, як це робить і М. Грушевський⁶ не заперечуємо можливості тимчасових перебувань на Наддніпрянщині невеликих груп (може суто військових) тубільців. Тим більше, що є прямі історичні згадки про міграцію кабардинців, як до Криму, так і в українські степи на Захід од Дону. Зазначимо, що

¹ Слово о полку Игореве.

² ШОРА-БЕКМУРЗИНУ-НОГМОВ. История адыхейского народа.

³ БУТКОВ П. О имени казак // Вестник Европы. 1822. Ч. 126. № 23.

⁴ БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ. История Малой России.

⁵ ЛЕЩЕНКО А. Ф. К вопросу о происхождении южно-украинского казачества // Труды Сев.-Кавк. Ассоциации Научно-исследовательских Институтов. Краснодар, 1927. № 26; він же ж: Из истории украинской колонизации Кубани // Труды Кубанского Педагогического Института. Т. I (IV), Краснодар, 1930.

⁶ Історія України-Русі. Т. VII. Київ-Львів, 1900. С. 69–70. (В оригіналі на кожній сторінці посилання нумеруються окремо. З технічних причин ми подаємо суцільну нумерацію. – *Ред.*)

адигські (кабардинські або взагалі черкеські) міграції залишили по собі пам'ять в топоніміці Криму й України. В першому: Черкес-кермен, село Кабарта, а на Україні – місто Черкаси й річка Псьол. Адигський корінь «пси» означає воду й входить, як складна частина в назвах річок Північно-Західного Кавказу. Лещенко намагається тлумачити черкеською мовою і інші українські назвиська місцевостей, але по більшості у нього з цього нічого не виходить.

Після всього вищесказаного стануть зрозумілими твердження проф. Ф. І. Шміта, що вчителями-архитекторами в Київській Русі були не далекі греки Царьгороду, а майстри представники «Кавказької Візантії», себто представники кавказької варіації візантійського мистецтва¹. Зрозумілими будуть і числені етнографічні запозичення українців з Кавказу, констатовані Вовком, починаючи з дрібних гуцульських амулетів та перстнів і кінчаючи польсько-українськими кунтушами та жупанами².

Українська мова виявляє спорідненість з Кавказькими, на що вже не раз вказувалося³, але в даному разі ми, очевидно, стоїмо, як це слідує з нової мовознавчої теорії акад. Марра, не перед запозиченнями, а перед фактом пережитків яфетичної стадії розвитку мови.

Так само, нам здається, що доісторичні зв'язки української території з Кавказом в свій час були надто інтенсивні й якраз тоді, очевидно, слід шукати пояснень фактам тотожності українських і західно-кавказьких будівель⁴, тотожності української музики з грузинською й вірменською⁵ і дивних припадань історичних легенд⁶. Тотожні українсько-кавказькі культурні явища, віднесені Лещенком, без використання надбань яфетичної теорії до пізнього періоду формування козацтва, на нашу думку, слід передвинути назад на цілу низку століть.

¹ Проф. ШМІТ Ф. І. Мистецтво старої Русі-України.

² ВОЛКОВ Ф. Этнографические особенности украинского народа // Укр. народ в его прошлом и настоящем. СПб, 1916.

³ Див., напр.: ЛОПАТИНСКИЙ Л. Суффиксы русского языка. Влияние кавказских языков на их образование // Сборн. материалов для описания местностей и племён Кавказа. Т. XXXI, Тифлис, 1902.

⁴ ВОЛКОВ Ф. Цітоване вище, с. 536.

⁵ Корещенко Арс. Наблюдения над восточной музыкой, преимущественно кавказской // Этнографич. Обзорение. М., 1898. Кн. XXXVI. № I. С. 7–10 і 22.

⁶ МАРР Н. Я. Книжная легенда об основании Киева на Руси и Куара в Армении // Изв. Росс. Академии Истории Материальной Культуры. Т. III. № 11, 12. 1924. 18 мая.

Але не ці старі Кавказькі впливи нас зараз цікавлять. Темою нашої роботи являються впливи пізнішого порядку, впливи на українських колоністів Північного Кавказу, що почали осідати там з кінця XVIII сторіччя. Беремо умовну дату – 1792, коли прибула на Тамань перша партія «войска верныхъ козаковъ черноморскихъ».

Перше ніж говорити про культурні запозичення, ми повинні спинитися на слідуючому питанні: – чи не вплинули кавказці на українців, не тільки передачею своїх форм убрання, побуту, переказів тощо, а й просто фізично, себто, чи не влили в жили українця кавказької крові. Але на це треба сказати, що подібна асиміляція, майже не відбувалася. Скоріш можна сказати, напр., про зчеркезування українців ніж навпаки. І, дійсно, коли ми згадаємо 60-ти літню війну, в продовженні якої черкеси часто брали в полон до себе козачок, які, хоч і мимоволі, ставали жінками черкесів, приймали всі їхні звички й мову, і діти від таких шлюбів ніколи уже не почували себе козаками. Бувалі й на Кубані свої Марусі-Богуславки. Бувають і тепер жінки у черкесів-українки і росіянки, що вже не захоплені були в ночному наскоці на козацькі станиці й не силою приневолені жити з черкесом – ні – це вже шлюби, де по взаємній згоді українка іде в аул, або щоб додержати прадідівський звичай, черкес краде зі станиці любу дівчину, заздалегідь умовившись з нею, щоб вона вийшла тихо з хати в певний час. Крім того, треба згадати й перебіжчиків від козаків до черкесів під час Кавказької війни. Тікали туди побільшості ті, що сподівалися якоїсь кари за свої вчинки. І такий елемент йшов за Кубань, оселявся в аулі, побільшості, приймав іслам, женився на черкесанках і, таким чином, робився потроху й сам черкесом. Такий же ж втікач приймав участь в наскоках на колись свої станиці. І історія Кубані знає факти, коли, навіть, на чолі таких черкеських наскоків стояли втікачі.

Зараз в аулах всього Північного Кавказу, починаючи Адигеєю й кінчаючи Дагестаном, трапляються українці та росіяне, що з-за умов економічних та соціально-побутових, приписалися до аульської громади, прийняли іслам і змінили не тільки ім'я, а і прізвища свої на тубільші або мусульманські. Діти подібних родин, зростаючи серед верховинців¹, самі робляться ними, приймають їхню мову, одяг і звичаї.

Правда, і протилежний процес також відбувався й відбувається, але він дуже незначний, щоб про нього можна було багато говорити. Прямі сусіди українців – черкеси (я беру чоловічу частину в даному разі) не українізувалися й не русіфікувалися за деякими винятками.

¹ Маються на увазі кавказькі горці. – *Ред.*

Щербина Ф. оповідає цікавий факт, що лучився під час Кавказької війни: «Красавица полюбила молодого джигита, и так как джигит был бедняк, а его возлюбленную родители решили отдать за богатого старика, то молодые бежали к русским, рассказали, чем был вызван их побег и просили отправить их подалее отъ гор в русское поселение. Беглецы были препровождены в станицу Старотитаровскую. Здесь они крестились, обвенчались и потомство их до сих пор числится в составе казачьего населения этой станицы»¹. Подібні факти, звичайно, могли бути й не один раз, але вони являються випадковими. Трохи збільшився був цей процес українізації і русифікації черкесів під час закінчення Кавказької війни й викликана нею масова еміграція останніх в Туреччину (60-ті роки минулого сторіччя). Окремі особи, особливо сироти або діти, що в коловертні подій відбивалися, якимсь чином, од рідні, залишалися в козацьких станицях, усиновлялися й зростали козаками. Берже згадує подібні випадки в українській станиці Кримській². Але, як мені доводилося спостерігати по станицях росіян козаків-лінійців (бувшого Кавказького Лінійного Війська), такі факти не були поодинокими в закубанських станицях і, напевне, теж самовідбивалися й по українських станицях Закубанщини, що лежали на шляху черкеського посування до моря, з метою покинути завойовану ворогом батьківщину.

Брання українцем в жінки черкесенку річ занадто складна. Черкеси кажуть, що коли мусульманин бере християнку, то це нічого, але коли християнин бере мусульманку, то «ета ни дай бог». Коли, пам'ятаю, в аулі Асакалай (в 1923 р.) один хуторянин украв черкесенку, по взаємній умові, то вчинилося велике обурення й хотіли йти всім аулом, щоб одняти назад дівчину й покарати нахабного. Це одна причина, що не дозволяє брати українцем черкесенки. Друга причина та, що черкеська дівчина не показується в тім місці, де міг би стикатись з нею українець. Вона й досі ізольована од «гяура» (або «джаура») себто невірного, християнина). Під час ворожнечі з черкесами, козаки брали в полон між чоловіками іноді й жінок з дітьми, але вони в Чорномор'ї не являлися невірниками, як чорноморці у черкесів, а лише військовими полоненими. І їх тримали тільки для того, аби обміняти на козаків, захоплених черкесами. Таким чином, не попадали в приватні руки й жили в острозі, що, звичайно, зовсім не сприяло шлюбом. Правда, і тут бували винятки. Так в одному указі од 12. IX. 1826 року говориться, що священник обвінчав своєвільно козака «на де-

¹ ЩЕРБИНА Ф. История Кубанского казачьего войска. Т. II. С. 326.

² БЕРЖЕ А. Выселение горцев с Кавказа // Русск. Старина. 1881–82.

вице Степаниде Уваровой о крещении находящихся у него... из пленных Закубанцов девочку и мальчика долженствовавших поступить на обмен пленного российского подданства людей из Закубани до ставленных». Такшо факти траплялися, але це одиниці, і до того, ще й дуже рідкі. Та й сам уряд суворо забороняв подібні шлюби.

Трохи більше розтворювання серед кубанців відбувалося з вірменами та грузинами. Вони в великій кількості живуть на Кубані, займаючися торгівлею і різним ремеслом. Вони також християне, що не ставить уже релігійних перешкод між ними та українцями. І, дійсно, часто ми бачимо вірмен та грузинів, що поволі з'українізувалися в кубанських станицях. Але, звичайно, і їх не так багато влилося в українську націю, між іншим, трапляються в станицях, яко наймити, курди. Їх не так багато, але, всетаки є. Ті, що з ними доводилося мені зустрічатися, нічим не відрізнялися від станичних парубків. Те ж вбрання, те ж поводження, вони також вибивають гопака з лезгінкою, також гуляють, на так званих, «вуглах», також співають «реве та стогне». І коли ви прислухаєтеся до їхньої мови, то не повірите, що це не українці. Ці курди, побільшості, були вивезені з батьківщини під час імперіялістичної війни хлопчиськами. Зустрічав і інгушів, що доля змалку закинула в гущу українського населення, інгушів, що звали себе «інгушами по походженню й українцями по суті». Але, звичайно, всі наведені факти українізації тубільців являються лише кавказькими краплями, що не змінюють стан українського моря Кубані.

Культурні впливи Кавказу йшли слідуючими шляхами: 1-й шлях – безпосереднє від закубанських тубільних племен (черкесів, ногайців, абазинів), що являлися прямими сусідьми українців. 2-й шлях йшов через посередництво лінійських та терських козаків; ці козаки-росіяне, осівши на Кавказі ранніше і окавказувалися, тому, в більшій степені, передавали вже від себе кавказькі запозичення. Такому передаванню сприяло однакове їх становище в громадському житті й часті спільні військові підприємства. Інші числені шляхи йшли од інших кавказьких народностей безпосереднє до українців. В останньому процес кавказизації відбувався під час експедицій кубанців-чорноморців проти цих народностей, при відбуванні військової служби у Владикавказі, Тифлісі тощо, при попаданні окремих українців в землі тубільців і навпаки. Ці дрібні шляхи кавказизації, звичайно, не можуть рівнятися з двома першими, по яким й текли головні речі кавказьких впливів.

Прийшовши на Кавказ, а з часом почасти й зайнявши покинуті в 60-их роках черкеські землі, українці повинні були перейняти й форми гірського господарства. В низинах цього, звичайно, не лучилося, бо українці принесли з собою більш високу техніку степового сільського

господарства. Але в горах, де в цьому відношенні, існують специфічні умови, черкеські запозичення повинні були грати певну роллю. Самі форми господарювання в горах були нові, не звичайні для природжених степовиків. Але все ж гірське землеробство, специфічно західнокавказьке садівництво з його розкиданими в безладді фруктовими деревами, гірське скотарство з його сезонними випасами в альпійських лугах, все це було перейняте й новими мешканцями спустошених нещодавно Кавказьких гір – українцями. Н. Каменев в свій час висловлював ідею необхідності вживання верховинської гарби в гірському господарстві козаків-колоністів¹, але не дивлячися на наочну рацію в умовах гірського господарства подібного запозичення козаками не було зроблено. Тут сила традиції виступила значно сильнішою ніж економічні вимоги². Торкнувшись даного питання, ми, на жаль, повинні заявити, що верховинські впливи на форми господарювання в горах, на зняття виробництва, що там примінюється, являються питанням не дослідженим. В зв'язку зі степінню приймання тубільних форм господарювання, матеріальна культура українців Північного Кавказу відчула на собі той, чи інший вплив. Правда, зняття виробництва колонізаторів-українців призначувалися до вжитку в нових умовах, але в різних місцевостях цей процес йшов по-різному. Так, в степах, звичайно, не було потреби міняти свою техніку та зняття, занесені з Наддніпрянщини. Але в горах українець стояв перед ділемою прийняття тубільних форм, або пристосування своїх до нових умов. Життя дало перевагу останньому. Але через вже згадану недослідженість гірського господарства кавказьких українців, ми не будемо вдаватися в деталі цього питання, і лише скажемо, що поруч з тубільними зняттями виробництва в горах серед українців зустрічаються тубільні форми будинків і низка речей для господарчого вжитку, чого не так часто доводиться бачити в степах. Правда, по всій Кубанщини можна зустрічати різні плетені сапетки, характерні для західного Кавказу, але побачити круговий (або 3-х бічний) навіс навколо хати, здається, можна лише в Закубанщині, так само на Узбережжі моря ми зустрічаємо будинки свайного типу (сваї іноді замінюються кам'яними підмітками³);

¹ КАМЕНЕВ Н. Бассейн Псекупса // Кубанские Войсковые Ведомости. 1887.

² Хоча прокладення в горах нових шляхів, а також і деякі свої безсумнівні плюси українського воза-гарби верховинською двоколесною гарбою зіграли тут певну роллю.

³ Напр., див.: МУРАВЬЕВ И. И. Шапсугия. Медико-санитарное обследование. Додаток до журналу «Советская медицина на Северном Кавказе». Ростов н/Д, 1929 а також ЛИЧКОВ А. С. Очерки из прошлого и настоящего черноморского побережья Кавказа. 1904. С. 36.

там же ми маємо і кілясту горожу з розборчистими ворітьми, специфічно тубільної конструкції містки через річки й інші риси характерні для черкеської культури. Серед українців Терщини ми деколи зустрічаємо навіть саклеподібні будинки (район Владикавказу) характерні для центрально-східньої частини Кавказу, там же ж трапляється іноді і кавказька двохколесна арба.

Козацькою кольонізацією передбачалися насамперед військові стосунки з кавказькими аборігенами «Войску Черноморскому надлежит бдение и стража пограничная отъ набегов народов закубанских» – сказано в указі 1792 року. І, дійсно, самим характерним в верховинсько-козацьких стосунках, на продовженні всього перебування українців на Кавказі, являлися військові підприємства одних проти других, або спільні против когось третього. А позаяк вояки-українці в чужій для себе стороні спіткали не абиякого супротивника, то цілком зрозуміло, що перші повинні були пристосуватись до нових умов, вивчати ворога та його військову техніку. Необхідність такого пристосування добре розуміли й самі козацькі верхи укупі з деякими представниками центральної влади. Спочатку було лише прагнення, тому і процес так би мовити акліматизації до українців почався з зовнішнього боку. В самому ж початку XIX сторіччя спеціальним указом по війську, козаків одягли в кавказький одяг, наказали носити Кавказьку холодну зброю й поголити традиційні запорізькі оселедці. Далі почалася 60-літня війна, в продовженні якої російський імперіялізм використовував козаків для поширення свого панування на Кавказі, Верховинці приувались... В процесі цієї боротьби українці перейняли багато дрібних рис кавказьких кінних вояків, але самим цікавим породженням тієї війни слід вважати чорноморських «пластунів», себто піших, по суті своїй індивідуальних (або вірніше вузько-артільних) стрільців. Одні з дослідачів (Я. Кухаренко¹) гадають, що тип пластуна був відомий ще на Запоріжжі, звідки й прийшов на Кубань, другі ж, як, приміром, Щербина², ставлять його виникнення в зв'язок з Кавказькою вже війною. На нашу згадку, тип пластуна, в більшій мірі слід вважати за породження війни козаків з черкесами. Але це не заперечує існування ще й на Дніпрі чогось подібного, хоч може ще й не ясного, якогось зародку пізніших пластунів. Між іншим, ми зазначимо, що сам термін «пластун» існував значно ранніше до переселення на Кубань, бо ще на Запоріжжі нам відомий один курінь з назвою Пластунівського³ (зараз ста-

¹ КУХАРЕНКО Я. Г. «Пластуны» // Збирник творив, Киев, 1880. С. 87–88.

² Щербина Ф. История Кубанского казачьего войска». Т. II. Екатеринодар, 1913. С. 497.

³ ЭВАРНИЦКИЙ Д. И. История запорожских козаков. СПб, 1892. Т. I. С. 200.

ниця Пластунівська на Кубанщині). Чорноморський пластун – це відповідь на збройні наскоки невеличких партизанських загонів черкесів. Останні прокрадалися нишком, без гвалту на правий козацький беріг Кубані. Необхідність в непомітному вистежуванні й породила пластунів. Пластун – це гарний стрілець в засаді, непоганий розвідник і добрий польовник. Він до деякої міри являється антитезою вояка-черкеса, але породженою іменно останнім. Кажу, до деякої міри – бо крім необхідно-потрібних, протилежних черкесу рис, він набув од свого ворога й багато такого, що робило обох їх спорідненими.

На основі військових стосунків з верховинцями, де останні виявляли високі якості кавалеристів, серед козаків поширювалася мода на різні черкеські запозичення, що так чи інакше пов'язувалися з військовим ділом. Один з дослідців того часу писав: «Черкесская одежда и сбруя, черкесское оружие, черкесский конь составляют предмет военного щегольства для урядника и офицера. Вообще все черкесское пользуется уважением и предпочтением между казаками»¹. Другий трохи пізніший автор зазначає: «Цікавим і характерним, аналогічним багатьма тим, що руські (себто і українці) від татарів і взагалі зі Сходу запозичили, являється те, що у кавказьких козаків чоловіча одіж, амуніція, засоби боротьби, сідлання (Satellung) і зброя коня, озброєння – все на зразок ворогів, що з них, і по-сьогодні ще кабардинці служать взірцем»².

Почнем з одіжу. Тип її, введений на Кубані з початку XIX сторіччя дожив до наших днів, але з Револуції, особливо з 1920 року почав катастрофічно шезати. На українську сорочку, убрану в неширокі сині або чорні (з лиском) на очкурі, з червоним вузьким кантом, штани, надівався легкий б а л а х о н , або теплий бішмет (ватяний балахон). Балахони робилися з матерії світлого коліру: жовтої, сіруватої, білої тощо, а бішмети з темної: найчастіш чорної. Далі, на верх цього надівали ч е к м і н ь (ч е р к е с к у). Її кубанці носили довжиною трохи нижче колін, як і верховинці Північного Кавказу. Застібувалися чекмінь, бішмет та балахон по-більшості гапликами, а не сплетеними з шнурку гудзиками, як це роблять верховинці. Колір чекміня на Кубані буває чорний, сірий, червоний, синій, а козацьке офіцерство часто носило і білий. Од холоду та дощу на верх черкески накидалася чорна б у р к а , себто повстяний плащ без рукавів і гудзиків. На голові

¹ ПОПКА И. Д. Черноморские казаки в их военном и гражданском быту. СПб., 1858. С. 199.

² Erckert. Der Kaukasus und seine Völker. Leipzig, 1887. S. 49.

носили високу «ш а п к у – п а п а х у », часто кудлату, зі смушком чорним, білим, сірим та каштановим. Вершки папах, як і сучасних шапок, бувають різного коліру. Молодь любе особливо яскраві: червоні, сині, зелені, жовті, жовтогарячі і т. д.; але часто бувають і просто чорні. За плечима у козака висів на мотузку б а ш л и к , якого напинають на голову під час холоду й дощу. Заміна башликом шапки, коли обв'язують ним голову, що широко розповсюджено в Закавказзі, серед козаків, як і серед верховинців Північного Кавказу, не практикується. Башлик по більшості буває вовняний, жовтого коліру, подібний до тих, що їх носять тепер майже по всьому СРСР, лише з ширшими крилами. Значно розповсюджені і більш дорогі, викрояні з сукна: червоного, темночервоного, синього та білого. На ногах носять звичайні чоботи. Є велика тенденція носити їх стрункими, на високих корках. Але вищим проявом шик у для станичної молоді являються легкі, розшиті червоним, зеленим, або жовтим сапьяном, так звані м е ч т и , національне взуття всіх верховинців Північного Кавказу. Це шкіряний панчок (частіш козловий), що доходить до колін, на який надівається ч у в е к , себто легкий гостроносий черевик також з м'якої шкіри, з негрубою підошвою, пристігнутою в одну нитку й без корок. Часто «мечти» або «ноговиці» (назва розповсюджена на півночі Кубанщини) шийються з барвистого сапьяну, але зустрічаються й чорні без жодних прикрас. Шкіряний панчок охоплюється зверху вузьким пояском із срібляними (рідше мідними) бляшками; це просто зменшений взірць звичайного кавказького поясу. Кінці пояску вільно звисають сантиметрів на 25 і на ході теліпаються по боках. Станична молодь, як і сусідня черкеська носить мечти, зза естетичних міркувань вузькими і тому на перші взування її потрібно багато сил і терпіння. Сам чувек шийється з цілого шматку шкіри, що зшивається на підошві. Шийють його часто ще без колодок просто по викраюному взірцю, носять днів зо два без підошви, щоб надати шкірці певну форму й вже потім її підшивають. Коли зноситься підошва її можна зірвати й замінити новою. На Північному Кавказі, українці, як і росіяне часто носять чувекі, пришитими до халав панчохи, після чого виходить вже не черевик – «чувек», а легкий чобіт. Кубанські п о я с и майже нечим не відрізняються од взагалі кавказьких. Кажу «майже», бо низче в свій час будуть зазначені деякі їхні форми, що не властиві аборігенам краю. Пояс уявляє з себе шкіряну полоску, завширшки біля 1 1/2 см. (у дідів біля 3 см.), різної довжини, усажену срібляними бляшками, гудзиками та наконечниками – так званим, «набором». З поясу по боках звисають ще коротенькі шкіряні полоски теж з гудзиками і наконечниками. Кубанець, як у сусід

черкес любить гарний пояс. Рідко можна бачити на останньому мідний набір, побільшості, це срібляний часто навіть з золотою насічкою. Буває набір залізний, але в даному разі обов'язково з золотою насічкою. Трапляються дуже коштовні пояси. Краще сорочка або штани будуть з дірками аби пояс, шапка та мечти були гарними. Така психологія ще дуже помітна в станицях. Докладно зупинилися на описі взуття та пояса тому, що вони серед вбрання кубанців виявили найбільшу здатність до варіювання, як ми вже бачили і побачимо це в своєму місці. Вище була описана стара одіж козака, введена на початку минулого віку. З часом цей костюм, у купі з костюмом кавказьких тубільців, змінявся, переживаючи різні моди. Цікаво, що революція 1917–20 р.р. викликала різку революцію й вбрання: Черкеска, наприклад, давно пережила себе – її гнізда для набойв кремньової рушниці (так звані г а з и р і), в часи сучасної п'ятизарядної трьохлінійки, стали зайвим анахронізмом, але черкеска вперто жила, довго переробляючи свої бойові патронташі на звичайну оздобу. Потрібний був зовнішній штовчок, що, викидаючи нездатні до нових умов, переживші себе форми, викинув би за одне і черкеску. Таким зовнішнім чинником і була Р е в о л ю ц і я . І тепер черкеска хоч і животіє ще серед старого покоління, бо, навіть, і як парадна форма деяких територіяльних військових частин та кавалерійських шкіл, але над нею (у всякому разі над газирями) життя вже сказало свій вирок. З Революції з'являється на Кавказі одна нова форма одіжу, що виросла, з одного боку, з черкески і, з другого, запозичила риси різних російських шинелів та пальто: Я кажу про так звану на Кубані «з е л і м х а н к у», що відома ще й під знайоמוю українською назвою «б е к е ш і». Покрой її майже той самий, що й черкески. Різниця полягає лише в боковому способі застібування, в поясі стоячого коміра (у черкесці його не було і навіть зпереду був викот) і нарешті в тім, що має ватяну або хутрову підкладку. Застібуться зелімханка тубільним кавказьким засобом: кручені шкіряні гудзики продіваються в шнуркові перельки. На грудях робляться (але не завжди) довгі кишеньки, що формою своєї площі нагадують колишні газирі, і, звичайно, являються дальшим їхнім раціональним пережитком. Зелімханка зараз завоювала пануюче становище по всьому верховинському Кавказі та по казацьких станицях. Вона ж поширилась і по Закавказзі. Там де вона входить в побут, робить зайвою другу частину старого вбрання, а саме бурку. В революцію ж відбувся процес заміни балахона, старих штанів і папахи, новими формами вбрання. Змінами менше був зачеплений пояс і майже зовсім неторкнулися вони взуття. Розглянемо по черзі. Функції балахона замінила нова к а в - к а з ь к а с о р о ч к а . Вона – довга, трохи не до колін, і в протиле-

жність баляхонові, широка. Рукава теж широкі й довгі, не мають зовсім обшлягу. Сорочка має стоячий високий комір. Застібується по середині з-за допомогою сплетених з шнурку дрібних гудзиків, що продіваються в шнуркові ж петельки. Двома-трьома такими ж гудзиками застібуються і рукава, будучи спершу в відповідному місці складені. На грудях часто бувають по дві довгі кишеньки. Рукава, комір, кишеньки й весь розріз для продівання голови обшивається шнурком. Коліру буває більше темного, але іноді й білого. Крім цієї кавказької сорочки, що її носять тепер на всьому Кавказі, українцям і російським оселям відомі ще деякі типи сорочок, вироблені під безсумнівним впливом тубільців. Одна з них, так звана, а д и г е й к а уявляє з себе сорочку з прямим розрізом для голови зі стоячим коміром і рукава вже мають обшлаг. Застібується вона дрібними гудзиками фабричної роботи, що продіваються також в шнуркові петельки. Кишеньок на грудях адигейка не має. Шириною й довжиною вона значно менша попередньої кавказької сорочки. Щодо коліру адигейки, то він буває різний. Слідуючий тип трапляється такий: довга й широка, полотняна або парусинова, обов'язково біла сорочка з високим стоячим коміром, з широкими рукавами без [нерозб. – Г. Б.] застібується посередині з-за допомогою звичайних (не дрібних, як у попередньої) гудзиків і прорізних вже петелек. Всі вищеописані сорочки носяться під поясом на випуск, причому перша і третя збирається у зморшки по-кавказькому по боках, а друга, як і російські сорочки – ззаду. Щодо штанів, то з ними в революцію трапилася на Кавказі цікава історія: г а л і ф е себто французького покрою форма зробилася національною, як для верховинців, так і для козаків. Тут, навіть, важко сказати – хто, від кого, перейняв. Швидче верховинці од козаків (головним чином од офіцерства) ніж навпаки. Галіфе носиться, як на пришитому пояску з гудзиками, так і по старій традиції на очкурі. Далі – шапка. І вона пережила зміну. Виводяться попахи – між молоддю **ВОНИ ВЖЕ** вивелися. На місце її **РОЗПОВСЮДЖИЛАСЯ** теж бараняча але низенька, **НЕ** кудлата шапка **к у б а н к а**, з плескуватим верхком, на якому визерунок з шнурку (а не галуна, як ранніше) уявляє хрест або перехрещування двох хрестів. Кубанка, можна гадати, виникла на Кубані (за що говорить, як сама назва, так і широке розповсюдження її там). Кубанка значно економічна, **НІЖ** попаха, тому **ВОНА** й з'явилася якраз в часи дорожнечі. Саме вживання **г а л у н а** для різного роду обшивок (шапок, черкесок, башликів тощо) тепер замінилося тонким шнурком, що також було викликано економічними вимогами.

Еволюцію кавказького п о я с у , що носився і на Кубані, важко простежити в XIX віці, можна лише сказати, що ранніше при ньому завжди висіли: відвертка, швайка, шматок шкірки для взуття чувеків, черенок для грошей тощо. З часом все це вивелося. Пояс став з висячими при ньому речами, що не мали вже практичного змісту, а являлися просто прикрасами, чому й робилися із срібла. В революцію з'явилася нова форма. Пояс став довжиною 1 ¹/₂ метра (в середньому), а іноді і більше. Замість металевого набору, через дорожнечу, на Кубані почав вживатися к о с т я н и й . Кількість останнього зробилася більшою ніж ранніше срібляного. Рем'яшки стали звисати в складному сполученні трохи не до колін. Такої довжини їх раніше, також не біло. Ця нова мода захопила поголовно всю станичну молодь, але мало торкнулася тубільних аулів. Приблизно з 1926 року з'явилася ще друга мода на пояси. Ремінь у них залишився побільшості довгий, але в ширині свій він дуже зменшився (до 8 мм.»). Крім того він явився антитезою того переобтяження набором, що апогея свого досягло в костюму поясі – немає жодного зайвого, що звисав би рем'яшка; немає жодної зайвої частини набору, складаючися лише з трьох маненьких (бо пояс вузький) речей: це лише пряшечка, наконечник і кільце для продівання реміння (У костюмних же набор доходить до 20 окремих гудзиків, наконечників і окремих прикрас). Що ж до взуття, то воно пережило меншу еволюцію ніж попередні форми вбраная. Відзначимо лише один тип, що про нього ще ми не згадували. Річ іде про гостроконечні чоботи з круговим рантом, невисокими корками і тонкими без підкладки халявами, що під час взування вивертаються до половини, як і панчок мечта. Подібні чоботи властиві більше Закавказзю, але досить часто трапляються і серед верховинців та козаків Північного Кавказу.

В протилежність чоловічому вбранню, де кавказькі впливи так багато сказались, на жіночому його ми не помічаємо. Причиною цього було: 1) Інтенсивність впливів іменно військового порядку, до чого жінка не мала відношення і 2) катастрофічна руйнація на Кавказі жіночого національного вбрання, в протилежність чоловічому (факт сам по собі цікавий, що, звичайно має своє пояснення). На жіночому вбранні українського сільського населення Північного Кавказу більше помітний вплив татарський ніж кавказький. Наприклад, так звані х а л а т и чи г у с а р к и (що теж саме) – широка, тепла одіж, без талії, коміра і гудзиків, або короткі гусарки, що звуться к у ц и н а м и , можуть бути характерними взірцями середне-азійських культурних впливів на жіночу одіж.

До Революції кожен козак мав зброю. Із неї вся холодна зброя була кавказького типу. І зараз на озброєнні кінних територіяльних частин, а також і у багатьох приватних осіб є кинджал (по місцевому к и н д ж а л , або г и н д ж а л). Позаяк вони нечим не відрізняються од давно відомих кавказьких взірців то ми й не спиняємося на їхньому описі. Зазначимо лише, що козацькі кинджали, як і черкеські не були такими довгими, як це часто траплялося в глибині Кавказа. Гвинтовка та револьвер тепер, ясно, що не місцевого Кавказького, а фабричного походження, але, наприклад, к о б у р останнього мав кавказьку форму; шийється не з грубої жовтої шкіри, а з чорного козла, розшитого орнаментами.

Не тільки одіж і зброя кавказьких українців була запозичена у тубільців, але й інші атрибути вояка, як с і д л о й к і н с ь к а зброя.

Переймаючи речі, українець переймав і оздобу її. І цікаво, коли українцем вироблені мечти мають о р н а м е н т з таким мусульманським мотивом, як молодик (молодий місяць – Г. Б.) і зірка. І цей мотив вперто повторюється на кобурах, наборах поясів, срібляних застьожках для газирних ланцюжків тощо. А позаяк, холодну зброю вживали, як і верховинці дагистанського виробу, то й засвоювали як свій, кручений перський орнамент, давно запозичений лезгівськими майстрами.

У зв'язку з вищенаведеними перейнятими фактами, що так чи інше стосуються військової справи, слід згадати ще джигітовки й танки. Д ж и г і т о в к а – це військове ігрище гурту кінних, що на скаку своїх коней, виконують стрілецькі й гімнастичні вправи. І досі іноді (а ранніше значно частіше) відбуваються в Краснодарі й по станицях, масові джигітовки, що на них з'їзджаються із сусідніх козацьких і тубільних осель.

Т а н к и місцевих українців також відчули величезний вплив аборігенів. Говорячи про даний факт, ми повинні підкреслити, що переймалися танки виключно військового характеру й абсолютно не прищепилися українцям числені інші кавказькі танки, де військовий момент не так чітко, або й зовсім не був виявлений (наприклад, хоровадні). Коли ми будемо спостерігати будьяку станичну гульню, що не обходилася б без танків, то побачимо, що останні відсотків на 80 кавказького походження. Тут і «грузинська лезгінка», і «адигея» і «шаміль» і «наурська» і багато різних безіменних танків. Танцюють і «гопака» з «козачком» та останніми часами занесену хлопцями-росіянами («кльошами», як звуть їх по станицях), і, так звану, «московську бариню». Але і «бариня» і «гопак» з «козачком» розповсєджені на Кубані значно менше, ніж вищезгадані кавказькі та-

нки. Кубань дала багато гарних виконавців кавказьких танків. Серед них особливо визначився нещодавно покійний Яків Сидоренко, що справедливо міг бути названий одним з найкращих танцюристів Кавказу.

Коли ми перейдемо до таких надбудов, як мова, народня творчість та релігія, то й тут помітимо певні кавказізми, що правда вже не виступають так яскраво, як це ми бачили в попередніх розділах. М о в а українців Північного Кавказу, відчуваючи, в протилежність твердженням М. О. Садиленко¹, інтенсивний процес русифікації, кавказького впливу на собі майже не носить. З фонетичного боку, не говорячи вже про морфологію, нам не ВІДОМО жодного прикладу такого впливу. Що ж до лексики, то й тут, коли й є деякі запозичення, то вони настільки нечислені (порівнюючи, наприклад зі старими українськими туркизмами), що їх можна легко подати НА пам'ять: «чурек», – черевик, звідси ж і російське «чевяк», «МЕЧТИ», або «МЕШТИ» – шкіряний панчох з чувеком; «газирі» (перське слово, що вживається в різних варіаціях по всьому Кавказі) – гнізда для набоїв, на черкесці; «шашка» (черк. слово) – шабля, слово запозичене й росіянами; «джи-гіт» (турецьке слово, розповсюджене по всьому Кавказі) – герой, наїздник; «уч» (черк.) – вигук на рогату худобу тотожний українському «гей». Крім того кубанці вживають різних черкеських лайок, часто не розуміючи їхнього змісту. Коли ми придивимося до 6 вищенаведених слів, то побачимо, що з них 5 стосуються знов таки військової справи або одіжу вояка й лише одне «уч» (до речі – малорозповсюджене) відноситься до господарського побуту. Крім того бачимо, що 4 терміни перейшли до українців у купі з предметами, що їх вони визначають. Говорячи про вклади в мову кавказьких українців, ми повинні не забувати величезну кількість тубільних г е о г р а ф і ч н и х т е р м і н і в , що одержали право на існування в мові українців та росіян. Вся так звана Закубанщина й чорноморське узбережжя, що заселені тепер українцями, переповнені черкеською топонімікою, по своєму, звичайно, перекрученої, що іноді доходить до курйозів (наприклад, річка Хуорзе, зветься Кобзою). За одне зазначимо, що Кавказькі вклади в українські п р і з в и щ а , здається, можуть бути вичірпаними одним «Курдиком», що з'явився на Кубані мабуть з часів перських та турецьких походів минулого віку (знов таки військова підкладка запозичення).

¹ САДИЛЕНКО М. А. Устойчивость кубанского языка // Сборн. статей по экономике и культуре. Труды Сев.- Кавк. Асоц. науч. иссл. и-тов. № 20. Краснодар, 1927. С. 18–28.

Верховинці передали кольонізаторам-українцям укупі з територією й числені легенди, що стосувалися до певних місцевостей Північно-Західного Кавказу. Сюди відносяться, як записана Кобеляцьким легенда про озеро на місці грішного аулу¹, як віра в існування «живої води» поблизу гори Оштен, як численні оповідання про печери та скелі навколо містечка ГАРЯЧИЙ КЛЮЧ, як про колись бивше море, що покривало собою всю Закубанщину (мій запис), так і багато інших ще незібраних легенд. Цікаві також паралелі черкеських та козацьких переказів про закубанські дольмени. Черкеси пов'язують останні з велетнями (енижь), що збудували їх для гномів (спи) і зуть їх «хатами гномів» (спун). Козаки зуть їх «багатирськими хатками», пов'язуючи їхнє походження знов таки з велетнями, при чім Щербина наводить характерне оповідання козака, буцім-то їхній полк, на чолі з генералом Бабицем (в 1860 роках) бачив, як велетень, вилізши з дольмена, на очах у всього війська поклав собі на долоню кам'яну плиту з жінкою, малою, як і «наші чорноморки» і кудись уніс. Козаки хотіли стріляти з гармати, але каже оповідач, роздумали, бо, мовляв, такого й гармата не візьме².

Кавказьких впливів по лінії релігії ми не знаходимо серед українців. Нам відомий лише один факт, коли ми, дійсно, стоїмо перед подібним впливом. Верховинці вивішують на кілках тину голови коней та іноді корів. Інколи дохлих коней закопують серед городу. Як перший, так і другий магічний акт забезпечує двір од ворожої, злої сили. В українських станицях, що межують з черкесами, нам доводилось бачити теж саме. Коли я звертався за поясненням до дітей, то мені відповідали, що це, мовляв, робиться для того, аби не дохли коні. Дорослі ж, говорили про це, як про засіб захистити двір од зглазу. Таким чином єдиний факт релігійного запозичення належить пережиткам старого кавказького поганства, а не пізнішим релігійним системам, що зараз офіційно визнані тубільцями.

Оце, власне все, що коротко можна було б сказати про фактичний бік впливів кавказької культури на українців Північного Кавказу. Коли б ми хотіли знати, як ставилося українське населення до тубільного Кавказу, то повинні б були звернутися до народньої історії кубанців. І тут перед нами розкривається картина спочатку боязкового зацікавлення краєм під час переселення з України, далі ворожого ставлення до сусід-черкесів, в добу 60-літньої війни і, нарешті,

¹ КОБЕЛЯЦЬКИЙ ВЛ. Станиця Самурская // Сб. материалов для описания местн. и племен Кавказа. Т. IV. Тифлис, 1888.

² ЩЕРБИНА Ф. – цит. вище. Т. I. С. 125–126.

замирення з бувшими своїми ворогами. Ми не будемо розглядати ці основні три етапи, бо це завело б нас надто далеко. Скажу лише, що в ставленні до Кавказу яскраво виявила себе класова диференціація козацтва на так званих «панів» і «простих». Щодо л і т е р а т у р и кубанців, яка до останнього часу була якраз виразником ідеології перших, то про неї нема чого й говорити: вона наскрізь пройнята духом боротьби з верховинцями во ім'я старих козацько-старшинських ідеалів, або просто «веры, царя и отечества». Поруч з подібним відношенням до тубільців в старій літературі кубанців, видно повне незнання своїх сусідів¹. Навіть, представники дрібно-буржуазного лібералізму на Кубані в своїх творах не давали об'єктивної картини верховинського побуту, не цікавилися ним і не знали його. До чого доходило таке незнання, може бути покажчиком прізвище черкеського князя «Шалтай-Болтаєва», що фігурує в реєстрі судових позивань, у п'єсі одного з найкращих письменників Кубані – Мови-Лиманського².

Вертаючися знову до прямої нашої теми про кавказькі впливи на українців Північного Кавказу, ми також хочемо зупинитися на питанні класової суті цих впливів. Од яких соціальних угруповань кавказців переймали українці окремі вищенаведені факти й хто саме з українців переймав і у якій степені. Ось це складне питання, що ми хотіли б на нього дати відповідь. Завдання наше не легке, особливо, це стосується до першої частини питання, де класова диференціація так званих матеріальної і духовної культур, мало виразна у верховинців. Дійсно, коли ми говоримо про переймання форм будівлі або танків, ми не завжди певні, що маємо справу якраз із впливами, що йдуть од феодальної знаті чи од «черні» народньої. Легше можна вглядіти джерело запозичень одіжу, зброї, легенд та релігійного моменту.

Одіж, зброя, збуя і взагалі все те, що могло б просто стосуватися до вояка, запозичено, безперечно, в більшій своїй масі, од феодальної аристократії верховинців, що скрізь в цьому задавала моду, яка й являлася зразками для переймань, як своїми верховинськими народніми масами, так і козаками. Щодо легенд, то вони, дивлячися до їхнього змісту, могли йти не тільки од феодальної знаті, але й од нижчих шарів населення, наприклад, одне діло «придворні» легенди про геройські пригоди князів і зовсім друге старі космогонічні перека-

¹ Див., напр. ДРОЗДОВСЬКИЙ В. В.: Кубань та кубанці в українській драмі // Наук. збірн. Ленінгр. Т-ва дослідників укр. історії письменства та мови. Т. II. У Києві, 1929. С. 87–101.

² Див. його п'єсу «Старе гніздо й молоді птахи». Гумористичний характер всього реєстру не може явитися оправдуванням данного факту.

зи. Релегійні запозичення українців, безсумнівно, йдуть од широких шарів верховинців, бо 1) з феодалами «просто» козацтво ніколи не мало близьких стосунків і 2) феодали, хоч і додержувалися ще старих правил поганства, але всетаки в незрівняно більшій степені змусульманилися ніж підвладний їм нарід. Переходячи до другої половини поставленого нами питання: в якій степені окремі суспільні класи українців переймали побутові кавказізи, ми повинні також розподілити останні на певні групи. Наприклад, сільсько-господарські знаряддя виробництва, речі господарського вжитку, будівельні форми, танки, релігійні моменти мови – терміни, що стосуються господарства й одіжу (уч, мешти, чувек), безсумнівно, можуть бути визнані за характерні для селянської частини козацтва й до деякої міри й так званих «городовиків» (не козаків). Сюди ж треба занести й сучасні форми одіжу, як зелімканка-бекеша, довгі костяні пояси й сорочки адигейки (останні особливо розповсюджені серед «городовиків»). Стара дореволюційна форма козаків, хоч і носилася, як правило, всім військом та перейнята вона була спершу, очевидно, старшиною і вже од неї спустилася і втілювалася в народніх масах. За межі ж козацької верстви ця одіж, за малими винятками майже не виходила. Та й самі козаки пильно стежили за тим, щоб не вдягалися в черкеску городовики. Відомі, наприклад, нам спеціальні «приговори» станичних зборів про заборону носити «козацьку» форму не козаком, бо це, мовляв, «ображало» останніх. Описаний вище тип довгої і широкої полотняної чи парусинової сорочки, являється характерним для міської, а також і для станичної середняцької молоді. Міські хлопці підперезують її вузьким кавказьким пояском, що також був описаний вище, мало характерний для кубанського селянства. Мабуть не помилюся, коли назову сучасну, так звану кавказьку сорочку, куркульським вбранням, бо замовлення їх кавказьким майстрам (грузинам, вірменам, лезгінам) дорого коштує, а шити їх (особливо в'язати шнуркові гудзики) ще не навчилися українки. Щодо коштовної зброї й коштовних поясів, то вони само собою були приналежні «панству», а не «простим» козакам, що задовольнялося більш дешевими виробами.

Пробігаючи поглядом по всім наведеним фактам кавказького впливу, ми повинні зробити висновок, що ним зачеплене, головним чином все те, що пов'язувалося з військовим побутом козака-українця й слабо торкнувся цей вплив сільсько-господарчої техніки та таких надбудов, як мова, народня творчість, релігія тощо.

Кубанець змінив своє обличчя українця лише зовнішнє. Один місцевий автор писав: «Благодаря некоторым здешним условиям, здешний казак-малоросс по своему характеру в известной степени от-

личается от малороссов Украйны. Оставаясь неподатливым в своих убеждениях, он сделался смелее при всякой опасности и ловче своего первородича-малоросса»¹. З приводу сміливості тут, ясно, не зовсім вірно, бо той активний елемент, що дав початок кубанському козацтву й на Україні був відомий своїм завзяттям. Можна сказати мало помиляючися, що нутришній бік кубанця залишився старим українським.

Українці – це одна із останніх значних етничних одиниць, що здавна осідали на Кавказі, і, приймаючи матеріальну культуру (головним чином) тубільців, залишали все ж таки, завдяки ізольованості, свою мову. З українцями Північного Кавказу могло бути теж саме, але тепер кавказькі впливи на них перехрестилися з могутнім, невелірючим російським впливом. І під діянням останнього, як і під оперттям своєї української культури можна гадати надалі впливи Кавказу будуть завмірати, але це ще не виключає можливості в окремих галузях культури, їх тимчасових підсилень в майбутньому.

м. Ленінград
1927 і 1931 роки

Л. Лавров

¹ ЧЕРНЫЙ К. Н. Ейский уезд // Кубанский сборник. Т. I. Екатеринодар, 1883. С. 361.

Дмитрий ГРУШЕВСКИЙ,

книговед

(г. Краснодар, Россия)

Аркадий СЛУЦКИЙ,

кандидат исторических наук, профессор, член НТШ

(г. Атланта, США)

Виктор ЧУМАЧЕНКО,

кандидат филологических наук, профессор,

ведущий научный сотрудник

*Российского научно-исследовательского института
культурного и природного наследия им. Д. С. Лихачева*

(Южный филиал), член НТШ, председатель

Краснодарского отделения НТШ, заслуженный работник

культуры Адыгеи, Кубани и Украины

(г. Краснодар, Россия)

**О КНИЖНОМ МАГАЗИНЕ
«ЛИТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСТНИКА»
В ЕКАТЕРИНОДАРЕ:
ЭПИСТОЛЯРНЫЕ УТОЧНЕНИЯ**

Настоящие заметки посвящены локальному сюжету – истории открытия в 1913 году в Екатеринодаре специализированного украинского книжного магазина. О нем уже было несколько публикаций. В 1953 году в Нью-Йорке в научном сборнике Всеукраинской Академии наук Ю. Ф. Тищенко, известный украинский издатель, редактор, журналист, опубликовал текст, в котором на полутора страницах впервые рассказал о создании магазина [29, с. 124–125]. Воспоминания были написаны спустя многие годы после описываемых событий (скорее всего в 30-е – 40-е годы XX века), в самой публикации конкретное время создания воспоминаний не указывалось. В 2000 году по материалам этих воспоминаний небольшую статью «К истории первого украинского книжного магазина в Екатеринодаре»

опубликовал профессор В. К. Чумаченко [32, с. 113–117]. Он вписал данный сюжет в историю кубанской книги, систематизировал в региональном контексте обстоятельства открытия магазина, рассказал об еще одном канале распространения украинской книги на Юге России, расшифровал ряд имен, фигурирующих в воспоминаниях.

В 2012 году – спустя 60 лет после публикации воспоминаний Ю. Ф. Тищенко – в серии «Епістолярні джерела грушевськознавства» вышел том его переписки с М. С. Грушевским [15]. Издание включает письма 1910–1913 гг., посвященные (в том числе) организационным проблемам открытия магазина, что позволяет детальнее восстановить обстоятельства его организации, сравнить возможности использования в реконструкции истории книжного дела таких источников личного происхождения, как воспоминания и письма.

I

История открытия украинского книжного магазина в Екатеринодаре является одновременно страницей истории кубанской книги (в книжной культуре Кубани украинская книга и механизмы ее распространения занимают важное место) и истории книги украинской. В силу этого представляется целесообразным в начале этих заметок хотя бы контурно обозначить «украинские» и «кубанские» обстоятельства, предшествующие и сопутствующие разворачиванию сюжета.

Магазин в Екатеринодаре открылся под названием «Українська книгарня <журнала> ЛНВ <«Літературно-наукового вісника»>». Упомянутый журнал начал выходить во Львове в 1898 году. Инициатором издания выступило Научное общество им. Шевченко (НТШ: Наукове товариство ім. Шевченка) [21; 36]. Он был одним из первых украинских ежемесячных литературно-художественных, научных и общественно-политических периодических изданий, которое объединило вокруг себя лучшие силы украинской интеллигенции, науки и литературы. Инициатором создания журнала, его идеологом и редактором долгие годы был Михаил Сергеевич Грушевский, крупнейший украинский историк и общественный деятель. Его имя широко известно читателю, его жизни и деятельности по-

священо большое количество публикаций [5]. Основной целью деятельности Наукове товариство ім Т. Г. Шевченка и созданный им журнал видели в утверждении идеалов соборного независимого украинского государства, формировании этнической (национальной) идентичности украинцев, просвещении украинского народа, распространении украинского печатного слова как одного из важнейших элементов пропаганды национальной идеи. Все эти цели обязательным условием предполагали становление национальной книжной культуры, создание сети украинских издательств, периодических изданий, открытие украинских книжных магазинов, формирование репертуара украинской книги и спроса на нее.

До 1906 года действующие Валуевский циркуляр (1863) и Эмский указ (1876) исключали возможность издания и распространения украинской книги на территории имперской России. В силу политических обстоятельств основным издательским центром украинской книги стал Львов (столица Галиции, австро-венгерской провинции). В Украину львовские издания попадали с трудом, чаще нелегально, в обход российской цензуры. Только после реформ 1905 года ситуация изменилась. Утратили силу Валуевский циркуляр и Эмский указ, по поручению Кабинета министров Императорская Академия наук подготовила записку «Об отмене стеснений малорусского печатного слова», возникли условия для развития национальной печати в Украине.

В 1907 году М. С. Грушевский принял решение (законодательство уже позволяло) открыть отделение редакции журнала и его книжный магазин в Киеве. Заведовать магазином пригласили Юрия Филипповича Тищенко, который из Львова переехал в Киев под конспиративным именем Павла Лаврова и жил в городе до 1913 года [38; с. 132]. Занимаясь организацией магазина, Тищенко обратил внимание на то, что провинция <... конкретно он называл Харьков и Екатеринодар> слишком редко обращалась за украинской книгой. «По бухгалтерским сведениям, – писал он, – такая огромная территория, как Харьковщина, за год делала заказов на 400 – 500 рублей, а Кубань не больше, чем на 200» [29, с. 121]. Тищенко предложил Грушевскому открыть сеть магазинов в провинции, в городах с представительным

процентом украинского населения. Михаил Сергеевич поначалу (судя по воспоминаниям) не соглашался, но Тищенко его убедил. В 1909 году, получив согласие М. С. Грушевского, Тищенко сразу же начал хлопотать об открытии филиалов украинского книжного магазина, прежде всего, в Харькове, а впоследствии – в Екатеринославе, Екатеринодаре, Полтаве. Магазины были открыты в промежутке между 1910–1913 годами.

II

Пути миграции украинских книжных коллекций и отдельных изданий на Кубань (в Черноморию), ареал их распространения, характер влияния на книжную культуру региона были исторически обусловлены, имели сложный и многофакторный характер. Их анализ требует учета этнического и национального состава населения, поселенческой структуры края, специфики региональной науки, культуры, историографии, целого ряда политических, языковых и этнокультурных факторов. Книга – организм полифункциональный, социальные функции украинской книги в книжной культуре Кубани могут прочитываться в разных контекстах. Книгу можно и нужно рассматривать как инструмент просвещения, поиска национальной идентичности, обретения коллективной исторической памяти, политической борьбы, формирования общественного сознания контроля за ним. В этом контексте появление на Кубани украинских книжных собраний (библиотек), пополнение фонда украинской книги – это (инициированные представителями кубанской и украинской интеллигенции) попытки влиять на общественные настроения, которые всегда находились под пристальным вниманием государства. О бытовании украинской книги на Кубани (в Черномории), об отдельных сюжетах писали многие кубанские исследователи – П. П. Короленко [13], В. Н. Орел [18 – 20], В. К. Чумаченко [31 – 35], А. И. Слущкий [25, 26, 28], Д. В. Грушевский [9, 10]. Можно вспомнить сюжет о том, как перевозили на Кубань библиотеку Киево-Межигорского Спасо-Преображенского монастыря [13]. Документы свидетельствуют о большом количестве украинских книг в фондах полковых библиотек Кубанского казачьего войска [28, с. 129 – 130], об украинских изданиях в личных библиотеках кубанцев (Я. Г. Кухаренко [26], И. Д. Попко

[25]). «Массовое проникновение украинской книги на Кубань началось, – по утверждению В. К. Чумаченко, – в середине 90-х годов XIX» [32, с. 113]. Среди активных дореволюционных пропагандистов и распространителей украинской книги на Кубани исследователь выделяет С. И. Эрастова, М. А. Дикарева, В. В. Скидана, А. Е. Пивня, Л. М. Мельникова, Г. В. Доброскока. Переписку о распространении своих изданий на Кубани вел с местными украинофилами Борис Дмитриевич Гринченко, он предлагал за это дело взяться своему кубанскому корреспонденту этнографу М. А. Дикареву [33]. Естественно, далеко не все получалось сразу. Дикарев попытался организовать торговлю, но вынужден был констатировать, что украинская книжка <для станичника> была в новинку, выбор был небольшой, так что поначалу не удавалось продать больше десяти экземпляров одного названия. «Со слов базарного москаля-лубочника знаю, – писал Дикарев, – что Ваши книжки будут тут новыми и их "необходимо вводить в моду", и немало времени пройдет, пока они станут "ходовыми"» [8, ф. 454. Оп. 1. Д. 3652. Л. 1.].

Львовским изданиям, как уже говорилось, на Кубань официальный путь был цензурой закрыт. Но, судя по документам, с 80-годов XIX века они начинали регулярно появляться в кубанских книжных собраниях. Активно интересуется галицкими изданиями украинский кубанский поэт, драматург Василь Семенович Мова (Лиманский) [3, с. 201–202]. Публиковался во львовских изданиях М. Дикарев [33, с. 3–6]. Журнал «Литературно-науковий вістник» отмечен в фондах городской библиотеки имени А. С. Пушкина [18, с. 159]. В начале XX века названия львовских изданий сравнительно часто мелькают в полицейских списках запрещенной цензурой и тайно привезенной на Кубань литературы [8, ф. 583].

Можно продолжить перечисление имен кубанцев, занимающихся распространением украинской книги, указать названия кубанских книжных магазинов, в ассортименте которых находилась украинская книга, но здесь нам, прежде всего, важно было понять и обосновать желание Ю. Ф. Тищенко открыть в Екатеринодаре украинский книжный магазин, показать,

что на Кубани был подготовленный читатель и уже сформировался определенный спрос.

III

Многотомная серия ««Епістолярні джерела грушевськознавства» представляет опыт издания полных собраний писем. Анализируемый том эпистолярного наследия М. С. Грушевского (т. 6: переписка с Ю. Ф. Тищенко) подготовлен к печати Ольгой Мельник, включает переписку 1907–1928 гг. В нем опубликовано 445 документов, из них – 74 письма М. Грушевского и 371 письмо Тищенко к Грушевскому. 18 опубликованных в томе писем (1910–1913 гг.) прямо или косвенно касаются организации и открытия магазина в Екатеринодаре. Эти письма хранятся в архиве ЦДИАР Украины, опубликованы впервые [16].

Из Львова М. С. Грушевский очень внимательно следил за деятельностью киевского книжного магазина и самого Тищенко, требовал ежедневных отчетов о результатах работы. Едва ли не каждый вечер поездом с киевского вокзала сотрудники отправляли свои письма <отчеты> во Львов [16, с. 34]. Именно благодаря этой регулярной рабочей переписке Ю. Ф. Тищенко и М. С. Грушевского сформировалось то огромное эпистолярное наследие, которое сохранилось в архивных фондах М. С. Грушевского и благодаря которому мы получили сегодня еще одну возможность попытаться проанализировать и уточнить обстоятельства организации екатеринодарского книжного магазина. В целом письма касались самых разных сторон культурной, литературной и политической жизни Украины, быта и семейных обстоятельств, но тематически в письмах преобладали книгоиздательские, редакторские, книготорговые проблемы. В первую очередь, это, безусловно, было связано с профессиональными интересами и деятельностью самого Ю. Тищенко. Структурировать тематику писем достаточно сложно: каждое письмо затрагивало, как правило, не одну, а несколько проблем. Но если все-таки попытаться определить жанр данного эпистолярия, то это скорее всего «письма-отчеты».

Обстоятельствам открытия екатеринодарского книжного магазина посвящены письма Тищенко 1910 – 1913 годов. По-

следнее письмо на интересующую нас тему датировано 15 мая 1913 года [15, с. 330]. Все письма подписаны именем Павла Лаврова. После завершения организационных работ и открытия магазина Тищенко к этой теме больше не обращается. Это может объясняться еще и тем, что в 1913 году Тищенко вынужден был эмигрировать. Он оказался далеко не только от Екатеринодара, но и от России [17, с. 591].

IV

Замечено, что воспоминания уплотняют время. Отдельные обстоятельства стираются из памяти, в датах возникают неточности. Письма же (когда речь идет о фиксированной датировке их написания) в своем отношении ко времени значительно более точны. Как источник, который создавался синхронно с работами по организации магазина, они позволили (сравнительно с воспоминаниями) уточнить датировку событий, дополнить сюжет рядом отдельных обстоятельств, которые в воспоминаниях (ретроспективном тексте) самому Тищенко важными не казались.

Решать вопросы организации магазина издалека (из Киева) было невозможно, многое требовало согласования на местах, в городах, в которых планировалось открытие. Тищенко начал активно ездить в командировки – Харьков, Екатеринослав, Екатеринодар, Полтаву – и общаться с местной украинской интеллигенцией. Необходимо было взвесить финансовую целесообразность открытия магазина, получить официальное свидетельство на его открытие, решить вопросы аренды помещения, подбора кадров. Именно по этим вопросам Тищенко в письмах подробно и регулярно отчитывался перед М. С. Грушевским. К сожалению, в переписке нет ничего о работе магазина, его ассортименте, о кубанцах как читателях украинской книги.

* * *

Прежде всего, несколько хронологических уточнений. В воспоминаниях Тищенко [29, с.124–125], а вслед за воспоминаниями и в статье В. К. Чумаченко [32, с. 115–116] временем первого посещения Ю. Ф. Тищенко Екатеринодара и начала работ по организации магазина называется 1911 год, а годом его офи-

циального его открытия – 1912-й. Согласно письмам работы по его организации продолжались около трех лет, они начались в августе 1910 г, и только в феврале 1913 магазин был официально открыт [15].

В письме от 27 июля 1910 г. из Киева Тищенко писал М. С. Грушевскому: «... 3 августа, Михаил Сергеевич, я поеду на море, <...> а оттуда поеду в Екатеринодар по поводу открытия книжного магазина. Необходимо пользоваться, пока есть возможность, и осваивать место» [15, с. 222]. Это первое упоминание. Фраза о необходимости поездки в Екатеринодар в письмах лета 1910 года повторяется регулярно (10, 16 августа и т. д.). [15, с. 223, 224]. В письмах от 25 августа из Ростова-на-Дону и от 2 сентября он сообщает, что Екатеринодар посетил, начал вести переговоры об открытии магазина [15, с. 224, 225]. То есть с уверенностью можно говорить о том, что первое посещение Тищенко Екатеринодара произошло где-то между 16 и 24 августа 1910 года. В письмах фиксируются еще ряд его посещений кубанской столицы. 11 июля 1912 года он вскользь роняет фразу: «по дороге на Кавказ заезжал в Екатеринодар, Владикавказ. В Екатеринодаре кое-что сделал» [15, с. 308]. Письма начала 1912 года информацией об открытии магазина бедны. Ситуация менялась в конце 1912 – начале 1913 года. Удалось, наконец, оформить документы, арендовать помещение. Начались работы по дизайну внутреннего интерьера, организации рекламной компании, информированию потенциального покупателя. Все это заставило Тищенко в 1913 году еще несколько раз заезжать в Екатеринодар. В письме от 5 февраля 1913 года он сообщал «Готовлю туда <в Екатеринодар> ассортимент...» [15, с. 326]. «Спешно готовимся в Екатеринодар» – пишет он из Киева 8 февраля 1913. Из Киева приходит первый транспорт с книгами. «Уже два дня я в Екатеринодаре, но придется побыть еще несколько дней <...> Помещение книжного магазина очень хорошее, – пишет Тищенко в мае 1913 года. – Хорошо импонируют и витрины, но само место не из лучших, хотя более живое, чем в Киеве или в Харькове. <...> К сожалению, над магазином все еще нет вывески, и только я сейчас ее зака-

зал <...> Торговля на сегодня <магазин открыт уже два месяца и Тищенко не удовлетворен итогами работы> шла неважно, всего наторговали на 600 рублей, это в среднем – 300 рублей в месяц. <...> Надеюсь, что в будущем будет лучше. <...> Дам объявления газеты и т. п. Напишу Вам уже из Киева, в каком состоянии оставил книжный магазин» [15, с. 329–330]. Тищенко настаивает, «что Кубань ежегодно требует украинской литературы не на 200 рублей, а на сумму более 4000 тысяч [15, с. 553]. 15 мая 1913 года в письме из Киева он уже пишет: «... Вчера рано <утром> я вернулся из Катеринодара» [15, с. 330].

V

В Екатеринодаре первоначально (судя по письмам и воспоминаниям) знакомых у Тищенко не было. Не исключено, что какие-нибудь наводящие адреса подсказал Кузьма Акимович Безкровный, кубанец, вынужденный в силу политических преследований временно перебраться в Харьков [2]. Там они с Тищенко и познакомились [29, с. 123]. Именно Безкровный взял на себя в Харькове хлопоты по получению разрешения на открытие тамошнего магазина, по подысканию для него помещения, бухгалтерскому контролю за деятельностью, причем, судя по воспоминаниям Тищенко, справился с этими поручениями хорошо и быстро. В 1912 году Безкровный вернулся на Кубань. Тищенко попытался привлечь его к постоянной работе в екатеринодарском магазине, но тот отказывался, ссылаясь на занятость по основной службе. Штатным работником он так и не стал. Но в хлопотах об открытии магазина (в 1912 – 1913 годах) принял активное участие. «С Безкровным несколько раз говорил по душам и просил его позаботиться о том, чтоб нам не пришлось заканчивать год с дефицитом», – замечает Тищенко в одном из писем [15, с. 330].

Впрочем, с каждым приездом круг личных контактов, симпатий, сотрудничества расширялся. Первое посещение кубанской столицы ознаменовалось знакомством «с одним полусознательным украинцем, нотариусом Глобою-Михайленко» [1, с. 148 – 154; 29, с. 125]. «Встретился здесь с хорошими людьми,

– пишет Тищенко в одном из последующих писем, – совершенно новыми, но близко еще не подходил. Не знаю, что привезу, в конце концов, не знаю, чем дело обернется, закончится» [15, с. 224]. Можно, правда, уточнить, что ни в письмах, ни в воспоминаниях Тищенко практически не называет имен людей, с которыми ему приходилось встречаться. Связано ли это с цензурными соображениями или просто с тем, что эти имена Грушевскому все равно ничего не говорили, сказать невозможно. С уверенностью можно говорить о личных встречах с Г. М. Глобой-Михайленко и Г. В. Добросококом [31, с. 126]. Знаком Тищенко (непонятно, очно или заочно) с С. И. Эрастовым. Тищенко даже в курсе судебных преследований последнего и хода следствия [35, с. 248–251].

* * *

Несмотря на то, что именно Тищенко (в спорах с Грушевским) настаивал на организации в Екатеринодаре книжного магазина, сомнения о целесообразности его открытия не оставляли Юрия Филипповича на протяжении всего периода организационных работ. Однозначно говорить о причинах сложно. Настроение у Тищенко (судя по содержанию и тональности писем) менялось часто. Не исключено, что это следствие особенностей его характера. В оценке перспектив организации магазина он часто использует слово «впечатление». («Но все-таки <я> вынес впечатление...», «в целом впечатление такое» и т. д.). Иногда сомнения озвучивались как экономические, иногда являлись результатом осознания неблагоприятности политических обстоятельств. (Он пишет: «Все испуганы делом Эрастова, который сидит теперь за «просвітянський» киоск в крепости. <...> люди боятся» [15, с. 223]). Но чаще, с нашей точки зрения, перепады настроения Тищенко являлись результатом его непосредственного общения с представителями кубанской украинской интеллигенции, следствием его раздумий (и впечатлений) о ее готовности участвовать в задуманном начинании. Помощь обещали многие, но обещания реализовывались далеко не сразу. Первой поездкой он доволен, полон надежд. Августовское письмо 1910 года звучит обнадеживающе: «С большим трудом, но по-

ставил дело «на мазь» и надеюсь, что «книжный магазин откроем» [15, с. 224]. Сентябрь (письмо от 2 сентября 1910 года) тоже окрашен радужно «... я сделал все, чтобы наладить дело; хоть и с трудом, но посчастливилось найти человека, который согласился взять на себя хлопоты о получении разрешения. Теперь переписываюсь с екатеринодарцами и думаю кое-что закончить до нового года. Уже перед самым отъездом познакомился с некоторыми сознательными украинцами и заручился их обещаниями помочь» [15, с. 224–225]. И все же на практике оказалось сложно найти в Екатеринодаре человека, который бы хлопотал о получении разрешения, об аренде. Иногда в одном и том же письме Тищенко мог высказывать сомнение, и сразу же – одновременно – надежду. Или наоборот. Причем эти две ноты – сомнения и надежды (даже уверенности) сохранялись в переписке на протяжении всех трех лет работ по организации магазина. «... Пока могу сказать одно, – писал он 2 сентября 1910 года, когда работа по открытию магазина только-только начиналась, – публика здесь малосознательная, смотрит с каким-то ужасом на такое дело как книжный магазин, не видят даже надежды, что такое может произойти» [15, с. 224]. Повторяет свои сомнения он и в письме от 15 мая 1913 года, когда, казалось бы, магазин уже открыт и для сомнений места не должно быть. «Иногда меня охватывали большие грусть и сомнения, насколько удачно мы открыли в этом городе книжный магазин. Отношение общества к книге здесь какие-то непонятные. Книжки не покупают не по бедности, – денег имеют много, а из-за равнодушия, и придется положить много труда, чтобы приучить публику к книге» [15, с. 330].

Но спустя несколько строк, в том же письме Тищенко писал: «В целом же, насколько я убедился, книжный магазин там [в Екатеринодаре] нужен и он сделает свое дело» [15, с. 330]. Примеры таких противоречий можно продолжить. Пожаловавшийся на обстоятельства в начале письма Тищенко тут же пишет: «Но все-таки вынес впечатление, что украинская книжная торговля, а особенно, если ее усилить украинскими кустарными ху-

дожественными изделиями может и тут стать на твердую почву» [29, с. 125].

VI

Помещение искали долго. Но это едва ли нарушало планы. Аренда была необходима только после получения свидетельства на торговлю, а ее долго не было. «Что касается помещения, то оно дорогое, но украинцы мне обещали дать на год киоск бывшей «Просвіти». Он расположен на хорошем месте, и на первый случай им можно воспользоваться...», – пишет Тищенко уже 2 сентября 1910 года [15, с. 225]. «Может быть, помещение даже на первый год будет лучше, чем в Харькове, потому что «Просвіта» имеет хороший свободный киоск» [15, с. 224]. Впрочем, киоском пользовались недолго. Летом 1912 года (по воспоминаниям) или в феврале 1913 года (по письмам) после получения Безкровным на свое имя официального свидетельства на открытие магазина, арендовали стационарное помещение. «П[ан] Безкровный нанял уже помещение и получил торговое свидетельство» (письмо от 5 февраля 1913 года) [15, с. 326]. Магазин расположился практически в центре Екатеринодара в трехэтажном здании на улице Екатерининской, дом 34 (угол Екатерининской и Бурсаковской). На 2-м и 3-м этаже здания размещалась гостиница «Континенталь», на первом этаже – торговые заведения, в числе которых была и «Українська книгарня». Примечательно, что в кубанских адрес-календарях среди книжных магазинов «Українська книгарня» не значится, но вот в справочнике «Весь Кавказ» (Баку, 1915 год) такое указание имеется [4, стлб. 134].

Спустя многие годы, Тищенко напишет: магазин просуществовал до 1917 года и был закрыт с приходом на Кубань советской власти [29, с. 125]. По свидетельствам В. К. Чумаченко, после 1917 года его не закрыли, он перешел в собственность кубанских кооператоров и благополучно просуществовал на улице Красной (очевидно, он вновь сменил адрес) вплоть до конца 1932 года.

* * *

Едва ли не центральное место в переписке посвящено подбору сотрудников, оценке их деловых качеств. Особенно придирчиво Тищенко относился к подбору заведующих – требовал от них профессионализма, грамотности, свободного владения литературным украинским языком, знания ассортимента, тактичного отношения к покупателям. Для подготовки квалифицированных работников по его инициативе в Киеве была организована школа, готовящая специалистов книжного дела, работников книжной торговли [29, с. 120]. Больше всего сложностей с кадрами возникало в провинциальных филиалах, так как Тищенко – при малейшей возможности – настаивал на привлечение к работе местных сотрудников. Получалось это далеко не всегда. Подобрать заведующих для екатеринодарского магазина оказалось очень сложно. За несколько первых месяцев работы их сменилось более четырех, среди них не было ни одного кубанца. Заведующих приходилось присылать из Киева, Харькова, Львова. Но примечательная деталь. Тищенко, который (как мы уже писали) практически не называл фамилии своих екатеринодарских знакомых, не только всех заведующих, но даже претендентов на должность перечислил пофамильно.

Первым заведующим магазином стал Виталий Товстонос (Товстоніс Віталій Павлович), украинский драматург, бывший ответственный редактор украинского журнала «Засів» [30, с. 323].

Он приехал из Киева вместе с первым транспортом книг (февраль 1913 года). Проработал недолго, два месяца. Судя по письмам, Тищенко и не планировал видеть Товстоноса постоянным работником: «посылаю <с транспортом в Екатеринодар> пока Виталия Павловича, – пишет он из Киева 5 февраля 1913 года, – а тем временем буду подыскивать порядочного человека, чтобы научить здесь и месяца через два послать туда на смену Товстоносу» [15, с. 326]. И позднее: «Товстоноса отправил совсем и навсегда. <Он честный человек, – пишет Юрий Филиппович но> – ничего не сделано для популяризации книжного магазина» [15, с. 329].

В воспоминаниях Тищенко указывает, что В. Товстоноса сменил Б. Заклинский [6, с 206]. В реальности (судя по письмам) замену Товстоносу пришлось искать сложно и долго. «Проездом останавливался в Харькове на один день, – пишет Тищенко. – Дела в книжном магазине там не плохие, и я надеюсь, что <...> на должность <в Екатеринодар> из Харькова можно будет взять человека». Тищенко пытается убедить поехать на Кубань некого Сиренко, но этого ему сделать не удастся. Приняли решение временно прислать в Екатеринодар заведующего харьковским магазином Ст. Луценко. В своих воспоминаниях Ю. Тищенко о нем напишет так: «один из первых учеников, которые <...> учились вместе со мной в Киеве искусству книжной торговли. Ст. Луценко окончил низшую (начальную) сельскохозяйственную школу в Полтаве, а после обучения в школе ЛНВ работал заведующим украинского книжного магазина в Харькове» [29, с. 120]. А вот информация из писем: «Пока Луценко приедет (дня через три) буду вести дело сам. Дам объявления в газеты и т. п.». «... Вчера рано <утром> я вернулся из Катеринодара, – пишет Тищенко 15 мая 1913 года – оставив там временно Луценко <... > [15, с. 330]. «Теперь п. Луценко, который временно заменит Товстоноса, должен приложить все силы, чтобы осведомить общество про существование книжного магазина<...>» [15, с. 329–330]. Впрочем, и Луценко приехал в Екатеринодар только на время. «После всех размышлений, я пришел к выводу, что посылать туда <в Катеринодар> лучше всего Руденко. Торговля там такая, что он справится, и еще плюс, что он человек интеллигентный. Так вот, этими днями я пошлю его туда. Там он с неделю пробудет с Луценко, а потом останется сам с помощником (хлопцем)» [15, с. 330].

После «гипотетического» Руденко (по письмам непонятно, доехал ли он до места) в Екатеринодар приехал галичанин Б. Заклинский (Заклинський Богдан Романович). Предварительно он успел поработать в киевском магазине «ЛНВ», Тищенко «увидел его полную способность к ведению такого важного дела, как украинский книжный магазин среди потомков войска запорожского, которые утратили уже свое национальное самосоз-

вание» [15, с. 563]. Но и Заклинский проработал в екатеринодарском магазине не больше двух месяцев. Снова начались поиски, снова Тищенко раздумывает, кого бы послать на Кубань. Это все, что мы можем узнать из писем о заведующих екатеринодарского книжного магазина.

Письма совершенно ничего не рассказывают о помощниках заведующего («хлопцах»), служащих в штате магазина.

VII

Принципы организации и работы киевского магазина распространялись на его филиальные отделения. Основу ассортимента магазинов-филиалов составляла книжная продукция Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), Українсько-Руської Видавничої Спілки, издательств, близких НТШ и лично М. С. Грушевскому – «Лан» и «Дзвін» [23]. Сразу стало понятно, что только изданиями НТШ и УРВС магазины «выжить» не смогут. В процессе организации торговли украинской книгой Юрий Филиппович настаивал на необходимости в каждом магазине (филиале) торговать не только галицкими (львовскими) изданиями, не только изданиями, по духу близкими взглядам М. С. Грушевского, но включать по возможности продукцию всех издательств, печатающих книги на украинском языке. В ассортименте филиалов была широко представлена вся география украинского книгоиздания – издания Слободской Украины, надднепрянские издания, львовские, зарубежные издания. Магазины заключали договора с издательствами и отдельными авторами, вели торговлю их книгами на комиссионных началах. Много внимания уделялось почтовому обслуживанию провинциальных покупателей. Киевский и львовский магазины широко кредитовали книгами провинциальные отделения. По настоянию Ю. Ф. Тищенко были открыты отделы канцелярских принадлежностей; в киевском, харьковском и екатеринодарском магазинах работали отделы «по продаже изделий народных промыслов».

Непосредственных характеристик ассортимента украинского книжного магазина, покупательских интересов кубанцев ни в переписке, ни в воспоминаниях самого Тищенко, ни в до-

кументах краснодарских архивных хранилищ нам найти не удалось. Косвенно об ассортименте свидетельствуют изданные книготорговые каталоги [11,12]. М. С. Грушевский и Ю. Ф. Тищенко заботились печатанием «самых полных каталогов книг, которые можно купить в магазинах» [29, с. 120], рассылкой каталогов по адресам общественных организаций, научных обществ, потенциальных потребителей украинской книги. Каталоги печатались регулярно, либо отдельными выпусками, либо проспектами изданий НТШ и УРВС, либо публикациями списков в различных продолжающихся и периодических изданиях общества (в «Літературно-науковому вістнику», «Записках НТШ», «Хроніці НТШ»). Печатались они во Львове, их следовало «провести» через цензуру, доставить непосредственно в книжные магазины. В 1913 году Тищенко озабочен получением нового каталога в Екатеринодаре. «Спрашиваете, нет ли из Львова каталогов? – пишет он в письме от 14 февраля 1913 года. – Сколько раз наводил справку в цензуре – отвечают, что нет. Думаю, что его пропустят, но сомнение есть, в него включено несколько изданий, не пропущенных <цензурой> в России» [15, с. 328].

Анализ каталогов сегодня позволяет представить ассортимент магазина, увидеть, какие украинские книги кубанский покупатель-читатель мог бы (потенциально) читать и приобретать. Впрочем, наличие книги в каталоге вовсе не означало, что кубанцы к этим книгам обязательно должны были испытывать массовый интерес. В воспоминаниях Тищенко вскользь оброне-на фраза: «Особенным успехом, как и следовало ожидать, пользовались «Кобзарь» Шевченко и легкая литература, а среди нее особенно историческая, например, как рассказы Кашенко» [29, с. 125]. Примечательно вводное уточнение «как следовало ожидать». Остается только догадываться, из чего вытекает это «следовало», и помнить то, что уточнение было написано спустя почти два десятилетия уже после организации магазина. Основными категориями покупателей Тищенко видит простых станичников и кубанских учителей, и уже в процессе организации магазина он озабочен тем, что они недостаточно информирова-

ны об открытии украинского магазина. «...Пока что о книжном магазине знает достаточно узкий круг общества, а станицы, учителя и, вообще, край не знает о нем ничего...» [15, с. 329].

Естественно, в ассортименте магазинов наиболее полно были представлены издания НТШ и УРВС. В нем мы видим несколько преобладающих содержательных групп изданий: произведения украинских классиков (собрания сочинений Леси Украинки, произведения М. Вовчок, М. Коцюбинского, И. Франка, Гр. Квитки, М. Левицкого, О. Кобилянской), книги по истории Украины («История Украины-Руси» М. С. Грушевского, «Руина» Н. И. Костомарова, исторические исследования М. Драгоманова, собрание украинских сказок О. Бодянского). Большое место занимали на полках научно-популярные книги, детская литература (басни И. Глебова, рассказ М. С. Грушевского «Богдан Хмельницкий», переводы сказок Р. Киплинга, В. Гауфа, рассказы и повести Э. Сетон-Томпсона, сборники рассказов о природе, учебники украинского языка для начальной школы, календари, словари, книги из серии «История литературы в популярных биографиях». Печатались они в серийной мягкой обложке, иллюстрированными, преимущественно небольшими по объему и формату, удобными для чтения не только дома, но и в дороге.

* * *

В 1910 году в переписке об организации магазина прозвучал еще один сюжет, которого в своих воспоминаниях Тищенко совершенно не коснулся, но который с нашей точки зрения представляет интерес для истории кубанского книжного дела. Общаясь с кубанцами, выясняя возможности открытия в кубанской столице украинского стационарного книжного магазина, Тищенко узнал, что в Екатеринодаре в сентябре 1910 года планировалось проведение сельскохозяйственной выставки. Сельскохозяйственные выставки в российской провинции проводились регулярно со середины XIX века [22, с. 64–73]. Проходили выставки и на Кубани [14, с. 41–48]. Традиционно на них работали павильоны, в которых посетителей знакомили с различной книжной продукцией. На кубанских выставках, например, были

представлены книжные павильоны Войскового книжного склада, Общества любителей изучения Кубанской области (ОЛИКО). «Удалось мне, – пишет Ю. Тищенко, – раздобыть на ней <на выставке> бесплатное место и помещение для украинской прессы и книги. Теперь желательно было бы, чтобы там фигурировала вся зарубежная пресса» [15, с. 226]. Он просит М. С. Грушевского: «Может быть Вы поручите кому-нибудь написать статью в «Діло», <...>, что книжный магазин «ЛНВ» организует на екатеринодарской выставке <павильон>, и чтобы все, кто хочет <...> присылали до 10 сентября свои <издания>» [15, с. 226]. 7 сентября 1910 года Тищенко отправил из Киева в Екатеринодар транспорт с книжками [15, с. 229]. «Там одновременно, – уточняет Тищенко, – будет идти и продажа с процента. За это дело взялся Доброскок и некоторые екатеринодарские украинцы. Тем временем веду я работу по открытию в Екатеринодаре книжного магазина» [15, с. 229]. Выставка проходила в Екатеринодаре с 5 сентября по 17 октября 1910 года. После выставки часть экспонатов была передана в дар кубанскому музею, среди них «малороссийский плуг, ярма малороссийские, малороссийская борона, украинские книги, монеты, оружие».

VIII

Интерес к публикациям документов личного происхождения, в частности, эпистолярного наследия в источниковедении сегодня очевиден. В современной исторической науке все большую популярность и актуальность получают исследования по истории повседневности, предполагающие пристальное рассмотрение уклада жизни людей, их поведения в быту и в профессиональной деятельности. Именно этим интересны документы личного происхождения, в первую очередь, эпистолярные свидетельства. Без частных обстоятельств, о которых они рассказывают и которые сами по себе (изолировано, в отдельности) едва ли могут представлять интерес, практически невозможна реконструкция регионального книжного дела как в отдельных (локальных) сюжетах, так и в целом. Одновременно с введением в научный оборот корпуса писем как некоего свода исторических источников, характеризующих деятельность отдельных

политиков, ученых, литераторов, позволяющих создавать «образ времени», появляются эпистолярные публикации, посвященные конкретным (локальным) сюжетам.

Все основные обстоятельства организации в Екатеринодаре книжного магазина, поиск помещения и сотрудников, наконец, сам факт открытия – были зафиксированы уже в тексте воспоминаний Ю. Тищенко, опубликованных в 1953 году. Публикация писем (2012 год) с точки зрения «развития» самого сюжета к воспоминаниям ничего не добавляла. В то же время (мы уже это отмечали) как источник, который создавался одновременно с работами по организации магазина, письма позволили акцентировать внимание на целом ряде обстоятельств, подробнее представить корпус первых заведующих, рассказать о тех сомнениях, которые испытывал Тищенко, приступая к работе, акцентировать внимание не на самом факте открытия магазина, а на *процессе* его организации.

Воспоминания и письма – свидетельства «прямого порядка», их автор, как правило, сам принимал непосредственное участие в описываемых событиях. Но у воспоминаний и писем совершенно разная оптика видения реальности. Непременным качеством воспоминаний (как источника) представляется ретроспективная завершенность, которая фиксирует события как уже осуществленные факты. Воспоминания традиционно обладают сюжетной законченностью и полнотой высказывания, время «рассказывания» и время исторических обстоятельств в них дистанцированы друг от друга.

Письма за редким исключением лишены ретроспекции, время и место описания в них документированы, совпадает со временем происходящих событий. Стиль чаще всего характеризуется фрагментарностью, лаконичностью. Содержание преимущественно «фокусирует» внимание на отдельных деталях и обстоятельствах. В письмах традиционно встречаются указания на обстоятельства, известные только автору и адресату, требующие дополнительного развернутого комментария. Например, «Мочульскому про Екатеринодар написал...». Но «что» Тищенко написал, остается неизвестным, и можно только наде-

яться, что когда-нибудь это станет понятным. Язык писем часто представлен грамматикой «сослагательного наклонения»: воли, желания, впечатления. В самой природе эпистолярных текстов заложена сюжетная «незавершенность». «Читателю предлагается цепочка анализов, лишенная логического завершения, финал которой остается открытым» [7, с. 345]. Не исключено, что именно в этой «цепочке анализов, лишенных логического завершения» возникает целесообразность развернутого цитирования писем, как свидетельств «прямого порядка». Практически все описанные в статье обстоятельства можно раскрыть на значительно большем количестве цитат и примеров, но формат статьи этого не позволяет.

Всякий исторический сюжет всегда имеет (может иметь) возможное продолжение. Оно возникает вместе с выявлением и публикацией новых источников, с появлением информации о неизвестных ранее персонажах и обстоятельствах. Но одновременно понятно и другое: ни один отдельный, разысканный и опубликованный документ не может воссоздать целостной панорамы исторической реальности. Фиксируя обстоятельства, уточняя детали, оставаясь в рамках «открытого финала сообщения», называя новые имена, документ чаще всего формулирует и новые вопросы, формирует алгоритм дальнейшего источниковедческого поиска и комментирования. И анализироваться он должен в «группе» источников.

Сам Ю. Тищенко роль открытых книжных магазинов «ЛНВ» (их филиалов) в деле развития национального самосознания украинского народа оценивал очень высоко [29, с.125–126]. Это, в определенной степени, понятно. Тищенко был непосредственным инициатором их открытия, участником их организации, оценка деятельности магазина в его устах в определенной степени являлась самооценкой собственной деятельности.

Едва ли мы сегодня можем документировано говорить о том значении, которое оказал украинский магазин ЛНВ на распространение на Кубани украинской книги и идей М. С. Грушевского. Прямых архивных (документальных) свидетельств этому не выявлено. То, что такие идеи в самом конце

XIX – начале XX века среди определенной категории кубанского населения были распространены – факт общеизвестный. Другое дело, высока ли была степень их распространения, насколько появление конкретного магазина этому способствовало? Открытым остается вопрос о целях открытия магазина. Какими они были? Образовательными, культурно-просветительскими, коммерческими, политическими?

Об «открытости вопроса», с одной стороны, свидетельствует отсутствие в архивных фондах органов управления и сыска Кубанской области документов, характеризующих деятельность этого магазина как антиправительственную, с другой стороны, сомнения и размышления в письмах самого Тищенко. При этом следует учитывать, что сомнения выражает не чиновник от кубанской власти (ему это положено по должности), но единомышленник М. С. Грушевского, человек, преданный идеям «державной Украины». Не исключено, что в переписке с М. С. Грушевским Тищенко всегда учитывал существование цензуры и, естественно, был немногословен.

Мы, например, не найдем в письмах информации о том, кем был претендент на заведывание магазином некий «Руденко»? Доехал ли он до Екатеринодара? Не сохранилось в документах свидетельств о деятельности «Луценко». Перед исследователями список заведующих (в том числе потенциальных), не только позволяющий (но и настоятельно требующий) начать архивные поиски, которые, не исключено, раскроют новые страницы деятельности магазина. Можно обратить внимание на фразу «теперь переписываюсь с екатеринодарцами». Она не исключает возможности интересных находок в краснодарских архивах. О. Мельник, публикуя дневники Ю.Ф. Тищенко, указала, что из Пражского украинского архива в архивный фонд Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (ЦДАВО України) были переданы документы Юрия Филипповича Тищенко, датируемые 1907 – 1913 годами (шестьдесят единиц хранения). Не исключено, что в документах могла сохраниться новая информация об интересующем нас сюжете [17, с. 591]. Информация по теме заметок

может встретиться в архивных фондах полицейского управления г. Екатеринодара, в которых фиксировались торговые и промышленные заведения города, в материалах 454 фонда (где накапливалось делопроизводство инспекторов «для надзора за типографиями, литографиями, библиотеками, книготорговыми заведениями») [24, с. 49], в документах податных присутствий, которые иногда (характеризуя торгово-промышленные предприятия) указывали количество служащих и их фамилии. Сохранность и нахождение этих свидетельств, к сожалению, носит случайный (стохастический) характер, но это ни в коем случае не исключает необходимости поиска и возможности находок.

Публикация в 2012 году писем Ю. Ф. Тищенко к М. С. Грушевскому, позволила:

во-первых, расширить корпус источников изучения истории книжной торговли на Кубани за счет личных документов, хранящихся в архивах Украины;

во-вторых, раскрыть (уточнить) каналы формирования кубано-украинских книжных связей;

в-третьих, детализировать обстоятельства открытия в Екатеринодаре магазина «Українська книгарня»;

в-четвертых, наметить возможный алгоритм поиска новых неизвестных документов, раскрывающих или фиксирующих обстоятельства открытия в Екатеринодаре этого специализированного книжного магазина»;

в-пятых, исследователи получили возможность на конкретном материале сравнить эвристический потенциал разных видов источников личного происхождения (писем и воспоминаний) в реконструкции конкретных исторических событий.

Письма позволили более аргументировано говорить о каналах формирования и особенностях структуры регионального книжного фонда, фондов личных и общественных библиотек, предоставили материалы для изучения читательских интересов кубанцев, для анализа украинско-кубанского книжного и культурного диалога.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бардадым В. П. Отцы города Екатеринодара. – Краснодар, 2005. – С. 148–154.
2. Білий Д. Д. Малиновий клин: Нариси з історії українського населення Кубані. – К., 1994. – 118 с.
3. Василь Мова (Лиманский). Из литературного наследия / сост., предисл., коммент. и науч. ред. текстов В. К. Чумаченко. – Краснодар, 1999. – 244 с.
4. Весь Кавказ. Промышленность, торговля, сельское хозяйство Северного Кавказа и Закавказья / сост. и издал М. С. Шапсович. – Баку, 1915. – с. 388, 574 стб.
5. Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Т.Г. Шевченка. 1892–1930. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1970. – 110 с.
6. Герасимова Г. П. Заклинський Богдан Романович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3. – 672 с. (С. 206).
7. Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: мифология и история. – М.: Новое издательство, 2004. – 345 с.
8. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК).
9. Грушевский Д. В., Слуцкий А. И. Еще раз к вопросу об украинско-кубанских книжных связях // Кубань – Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. – Вып. 7. – Краснодар-Киев, 2012. – С. 161–169.
10. Грушевский Д. В. Из истории распространения украинской книги на Кубани // Книжное дело на Северном Кавказе: методы, источники, опыт исследования. – Краснодар, 2011. – Вып. 7. – С. 219–229.
11. Каталог книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. – Львів: Друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1894, 1904–1905, 1906, 1908.
12. Каталог книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. [Львів], 1910–1913. Додаток І. 1910. С. 1–38; Додаток ІІ. 1913. С. 135–190.
13. Короленко П. П. Древние сведения о Межигорском монастыре // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1897. Т. 4. – 30 с. [отд. паг.]
14. Леусян О. Кубанские областные выставки н[ачала] XX века // Кубанские древности. – Краснодар, 1998. – Вып. 9. – С. 41–48.
15. Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар,

І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – 640 с. – (Серія: «Епістолярні джерела грушевськознавства» – Т. 6).

16. Мельник О. Михайл Грушевський и Юрий Тищенко: разговор в продолжении двух десятилетий // Листування Михайла Грушевського: листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упоряд. О. Мельник; ред. Л. Винар, І. Гирич. – Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 2012. – С. 14 – 41 (34).

17. Мельник О. Щоденник Юрія Тищенка (Сірого) (1919–1924 роки) // Український археографічний щорічник. – 2007. – Вип. 12. – С. 591–683.

18. Орел В. Н. Львівські видання на Кубані // Жовтень. – 1972. – № 1. – С. 159–160.

19. Орел В. Н. Украинские книги на Кубани // Комсомолец Кубани. – 1962. – 14 июля. – № 138.

20. Орел В. Н. Українські книжки на Кубані // Літературна Україна. – 1964. – 2 жовт. – № 75.

21. Панькова С. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.) // Київ і кияни: Матер. щорічної наук.-практ. конфер. – К., 2005. – Вип. 4. – С. 139–157.

22. Синчина Е. В. Сельскохозяйственные выставки и сельскохозяйственные общества Ставрополя как форма просвещения местных землевладельцев с начала XX века // Голос минувшего. – 2015. – № 3–4. – С. 64–73.

23. Сірий Ю. [Тищенко]. Из спогадів про українські видавництва. – Авгсбург, 1949. – 12 с.

24. Слуцкий А. И. Архивный фонд Канцелярии начальника Кубанской области и наказного атамана Кубанского казачьего войска Государственного архива Краснодарского края как источник изучения регионального книжного дела // Книжное дело в России в XIX – начале XX века. Сб. науч. статей. – СПб., 2014. – Вып. 17. – С. 47–66.

25. Слуцкий А. И. Заметки о библиотеке Ивана Диомидовича Попко и ее каталоге // Материалы к библиографической реконструкции каталога личной библиотеки Ивана Диомидовича Попко. – Краснодар, 2017. – С. 22–41.

26. Слуцкий А. И. Я. Г. Кухаренко и книга // Кухаренковские чтения: Тезисы докладов историко-литературных чтений, посвященных жизни и творчеству Я. Г. Кухаренко. – Краснодар, 1993. – С. 8–12.

27. Слуцкий А. И. Материалы по истории книжного дела региона в архивных фондах государственных учреждений дореволюционного Северного Кавказа // Журналистика: историко-литературный кон-

текст: сб. науч. тр. / под ред. Ю. В. Лучинского. – Краснодар, 1999. – Вып. 1. – С. 57–71.

28. Слущкий А. И. Очерки истории книгораспространения и книжной торговли на Кубани (1793–1917). – Краснодар, 2014. – С. 125–147.

29. Тищенко Ю. Книгарні «Літературно-наукового вістника» на Наддніпрянщині в 1907 – 13 рр. (Спогад) // Науковий збірник ВУАН. – NY, 1953. – Т. 2. – С. 115–126.

30. Товстони́с Віталій // Енциклопедія українознавства. – Paris–New York, 1980. – Т. 9.

31. Чумаченко В. К. Доброскок Гаврило Васильович // Енциклопедія сучасної України. – Т. 8 (Дл-Дя). – К., 2008. – С. 126.

32. Чумаченко В. К. К истории первого украинского книжного магазина в Екатеринодаре // Историческая мысль Кубани на пороге третьего тысячелетия. – Краснодар, 2000. – С. 113–117.

33. Чумаченко В. К. М. А. Дикарев и книгоиздательская деятельность украинского этнографа Б. Д. Гринченко // Дикаревские чтения – 4: Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Кубани за 1997 год: материалы науч.-практич. конф. – Белореченск, 1998. – С. 3–6.

34. Чумаченко В. К. Письма А. Пивня М. Дикареву как источник по истории кубанской этнографии и регионального книжного дела // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2002 год. Дикаревские чтения (9). – Краснодар, 2003. – С. 3–11.

35. Чумаченко В. К. Сквозь цензурные препоны: издательская деятельность С. И. Эрастова // Информационная свобода и информационная безопасность: Материалы международной научно-практической конференции. Краснодар, 30 – 31 октября 2001 г. – Краснодар, 2001. – С. 248–251.

36. Шаповал Ю. Г. Журнал «Літературно-науковий вістник» (1892–1932) – творец державницької ідеології українства : навч. посіб. – Рівне, 2007. – 64 с.

37. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года / под ред. Б. А. Трехбратова. – Краснодар, 1997. – 559 с.

38. Юркевич О. Юрій Тищенко – видавець, книгар, публіцист: період становлення (1905–1913) // Зап. Львів. наук. б-ки ім. В. Стефаніка. – 2008. – Вип. 1. – С. 127–157.

Ірина ПРЕЛОВСЬКА,

*доктор церковно-історичних наук, професор
Київської православної богословської академії
Української Православної Церкви Київського Патріархату,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
відділу джерел з новітньої історії України
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАНУ
(м. Київ, Україна)*

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКІВ ДІЯЧІВ
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1921–1930)
З УКРАЇНЦЯМИ КУБАНІ**

Історіографія проблеми є незначною. Насамперед проблема недослідженості цього аспекту полягає в тім, що матеріали з історії УАПЦ (1921–1930), та її наступниці – УПЦ (1930–1939) весь радянський період були вилучені з наукового обігу, а матеріали української діаспори із зрозумілих причин не потрапляли до УРСР.

Про зв'язки УАПЦ з Кубанню писав у своїй праці митрополит Василь Липківський: «Ближчі країни – Таврія, Кубань – теж не раз присилали до ВПЦР¹ представників [1]. На Кубані живуть щось до 3-х мільйонів українців, все це нащадки старих запорожців; вони дуже прохали надіслати їм священика до Катеринодару, але у ВПЦР так мало працівників. До УАПЦ приєднався дуже гарний кубанець, освічена, ідейна людина – Олекса Сердюк. Його висвячено на священика й послано до Катеринодару. Але його слаба нервова вдача не витримала тамтеш-

¹ ВПЦР – Всеукраїнська Православна Церковна Рада, спочатку тимчасовий орган з координації українського церковно-визвольного руху в Україні у 1917–1921 рр., а після Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р. – керівний орган УАПЦ.

ніх перешкод; він нервово захворів і повернувся назад, тут лікарі визнали його хворість безнадійною (прогресивний параліч) і він повернувся до своєї батьківщини і далі з Кубанню зв'язок увірвався» [2].

Сучасний дослідник Арсен Зінченко так пише про це: «Митрополит Василь Липківський та УАПЦ мали величезний авторитет в народі й у середовищі української інтелігенції. Знали про УАПЦ і в краях далекого розселення українців – у Тургайській області, в Семиріччі, на Далекому Сході та на Кубані. ВПЦР вживала заходів до налагодження якнайтіснішого зв'язку з тими церковними колами, які цікавилися діяльністю національної церкви, та з українськими громадами в цих краях» [3].

У 2005 р. часописом «Пам'ятки України» було випущено спеціальний випуск, присвячений Кубані. Серед інших публікацій, які стосувалися різноманітних проблем історії українців на Кубані, було вміщено і документи щодо стосунків вищого керівного органу УАПЦ – Всеукраїнської Православної Церковної Ради (ВПЦР) з українцями Кубані з метою поширення УАПЦ і заснування там українських парафій [4]. Зокрема у часописі «Пам'ятки України» було оприлюднено 2 документи: 1) Послання до православних українців Кубані заступника митрополита Київського і всієї України архієпископа Київщини Нестора Шараївського від 7 червня 1924 р. (с. 108–109), 2) Послання Всеукраїнської православної церковної ради до православних українців Кубані від 3 березня 1925 р. (с. 109–110). Ці документи стали відображенням прагнення УАПЦ об'єднати православних українців, які проживали за межами України, але бажали молитися українською мовою і взагалі мати власні парафії, незалежні від інших церковних юрисдикцій. Головним натхненником процесу пригортання до Української Церкви був митрополит УАПЦ Василь Липківський (1921–1927).

Після інституалізації УАПЦ на Першому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 14–30 жовтня 1921 р., який відбувся у Київському великому кафедральному Софійському соборі [5], почався процес реєстрації вже українізованих упродовж 1917–1921 рр. парафій цієї Церкви [6]. У 1924 р. до ВПЦР надійшов лист з Краснодару від мирянина Якова Лукича Ковгана, який писав: «Від імені братів та сестер вірних звертаюсь до

ВПЦР з проханням найти можливість надіслати до Краснодару на Кубанщині для задоволення наших релігійних потреб священника і диякона» [4, с. 106]. За результатами міського перепису 1923 р., усе населення Краснодару становило 144 327 осіб, з яких визнали себе українцями 48 037 осіб, тобто понад 23 % [7].

На засіданні ВПЦР від 6 червня 1924 р. розглядала питання про встановлення зв'язку з українцями Кубані і зараз же було складено заяву від імені ВПЦР, автором якої був архієпископ Київщини Нестор Шараївський [4, с. 108–109]. Цим справа не обмежилася. В червні 1924 р. Благовісник УАПЦ Володимир Чехівський виступав з промовами в Умані перед тамтешнім духовенством УАПЦ і закликав їх між іншим їхати до Кубані. Про це повідомляється в листі від 23 червня 1924 р. священника Онуфрія Табачука з села Сичівки Христинівського району [Там само, с. 106]. О. Онуфрій погоджувався їхати служити на Кубань, але просив ВПЦР надати йому «командіровку». ВПЦР 30 червня 1924 р. ухвалила відрядити його на Кубань, але просила налагодити листівний зв'язок і щоб якась з кубанських українських громад надіслала йому запрошення.

Але справа затрималась. Не отримавши відповіді, ВПЦР знову звернулася до Я. Л. Ковгана листом від 16 липня 1924 р. за № 484, в якому повідомлялося, що не маючи відомостей з Краснодару про стан організації парафій УАПЦ, ВПЦР просить надати інформацію про все вищезгадане, зокрема про закладання у Краснодарі української парафії. Не отримавши відповіді, ВПЦР надіслала священнику УАПЦ Онуфрію Табачуку листа з адресою Я. Л. Ковгана (Краснодар, Кубанська область, Малинівський пер., буд. 54) для листування і узгодження подальших дій і зв'язків [Там само, с. 107].

Зрештою Я. Л. Ковган надіслав до ВПЦР листа, який дійшов до адресата 13 жовтня 1924 р., але там було довге пояснення, що Я.Л. Ковган тяжко хворів і не мав змоги листуватися. До того ж він скаржився на трудні обставини провадження церковної справи, реєстрації церковних осередків через ризик бути позбавленим офіційної роботи через причетність до церковного служіння. Таким чином тогочасне законодавство РСФРР, яке спиралося на декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви з початку 1918 р. мало значні досягнення в ан-

тицерковній політиці, навіть більші як в УРСР за аналогічний період часу.

Можливо, справа встановлення тісних зв'язків з українцями Кубані просувалася б значно краще, якби не почалися активні дії з боку комуністичного керівництва підрадянської України у справі розгортання репресій проти релігії і Церкви. Саме існування УАПЦ вже було поставлене під питання, бо політична ситуація в країні була зовсім іншою ніж на початку 1920-х рр. Керівництвом до дії в справі наступу на УАПЦ було рішення політбюро ЦК КП(б)У, ухвалене на закритому засіданні 25 лютого 1926 р. [8].

Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України було опубліковано документи і матеріали, що дають можливість зрозуміти перебіг подій не тільки на Другому Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., але й ті, що передували його скликанню, а також почасті ілюструють навколособорні події [9]. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, м. Київ (ЦДАВО України), виявлено документи, що стосувалися обставин організації цього Собору. Зокрема це справи, куди було підшито матеріали підготовки і проведення Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р.

Витяг з протоколу засідання Президії ВПЦР від 27 липня 1927 р., який публікується нижче, є доволі цікавим документом з кількох причин. Окрім обговорення проблеми утворення Кубанської УАПЦ і клопотання перед урядом СРСР про дозвіл її майбутньої реєстрації, там є повідомлення про поширення УАПЦ на теренах всього Радянського Союзу. До того ж це слугує підтвердженням тези про те, що після спроб утворити осередок УАПЦ на Кубані у 1924–1925 рр., провід цієї Церкви не відмовився від цієї справи попри великі зовнішні загрози.

Ще одним важливим аспектом справи є сам факт проведення засідання Президії ВПЦР у цей день. Серед опублікованих документів і матеріалів Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. є протокол засідання членів Передсоборної наради 26–30 липня 1927 р., з якого виходить, що на всіх згаданих засіданнях були одні й ті

самі особи [Там само, с. 74]. Дослідження текстів обох протоколів показує, що гіпотетично першим відбулося засідання Передсоборної наради, яке почалося 27 липня 1927 р. о 10 годині ранку, але було перерване з огляду на необхідність скласти з учасників наради делегації до Адмінвідділу Київського губвиконкому у справі засудження митрополита Василя Липківського.

Це засідання відновило свою роботу о 2 годині дня і продовжувалось до вечора [Там само, с. 74–77]. Таким чином в один день 27 липня 1927 р., судячи з віднайдених протоколів, відбулося два засідання з однаковим складом учасників – засідання членів Передсоборної наради та засідання Президії ВПЦР, де власне і обговорювалася доповідь архієпископа УАПЦ Миколая Пивоварова про його подорож на Кубань. Після Другого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., коли під тиском органів безпеки митрополита Василя Липківського було усунуто від церковного управління, «знято тягар митрополитства» і взагалі посажено під домашній арешт, створення в Україні та за її межами українських парафій УАПЦ припиняється.

Саме в період активної діяльності першого митрополита УАПЦ Василя Липківського у 1921–1927 рр. ця Церква закликала до себе усіх православних українців в усьому світі, пропонуючи українське богослужіння, переклади богослужбових чинів і Божественної Літургії св. Івана Золотоустого, – взагалі українізацію церковного життя. Після т. зв. «самоліквідації» УАПЦ на Першому «надзвичайному» Соборі, який відбувся у великому Софійському соборі 28–29 січня 1930 р., ця Церква перестала існувати. Разом з цим було репресовано єпископів, духовенство і вірних УАПЦ, а документи з канцелярії ВПЦР тривалі роки зберігалися під грифом «секретно» у державних архівах. Отже прийшов час знати правду і рухатися далі, долаючи штучно створені перешкоди до об'єднання українців у світі.

Нижче публікується з археографічним опрацюванням текст уривку з протоколу № 58/78 засідання Президії ВПЦР¹.

¹ Фотокопію документу з архівного фонду ЦДАВО України зробив і надав разом з археографічним опрацюванням науковець Історико-меморіального музею Михайла Грушевського Микола Кучеренко (м. Київ).

ЛІТЕРАТУРА

1. Преловська І. М. ВПЦР – організаційний осередок УАПЦ / І. М. Преловська // Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. – К., 1997. – С. 29–49.
2. Липківський В. Історія Української Православної Церкви / В. Липківський. – Вінніпег, 1961. – С. 70.
3. Зінченко А. Л. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / А. Л. Зінченко. – К., 2003. – С. 7.
4. «Час вже і дорогій Кубані відгукнутись...»: Документи про зв'язки Української Автокефальної Православної Церкви з кубанськими українцями в середині 1920-х рр. / [Вступ. слово, публікація документів і примітки Ірини Преловської] // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2005. – № 3/4. – С. 106–111.
5. Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: документи і матеріали / [упорядники: Г. Михайліченко Л. Пилявець І. Преловська]. – К.; Львів, 1999. – 560 с.
6. «В Українській церкві велика була духовна сила...» Становлення Української автокефальної православної церкви в описах самовидців та учасників церковно-визвольного руху на Сіверщині та в Середньому Подніпров'ї. 1917–1925 рр. / [упорядник, автор вступної статті А. Л. Зінченко; археографічна підготовка документів та археограф. передмова, покажчики І. М. Преловської]. – Ніжин, 2012. – 352 с., іл.
7. Кобляньський О. Українці на Кубані: За новішими статистичними даними / О. Кобляньський // Червоний шлях. – 1924. – № 3. – С. 267.
8. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – С. 180.
9. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Документи і матеріали. Кн. 2 / [упорядники С. І. Білокінь, І. М. Преловська, І. М. Старовойтенко]. – К., 2007. – 698 с.

ПРОТОКОЛ ч. 58/78
Засідання Президії ВПЦРади за 27 липня 1927 року

В засіданні були присутні: Найпочесніший о. Митрополіт В[асиль] ЛИПКІВСЬКИЙ [1], його Заступник Н[естор] ШАРАЇВ-СЬКИЙ [2], Голова Президії ВПЦР Єп. П[етро] РОМОДАНІВ [3], його Заступник Єп. К[остянтин] МАЛЮШКЕВИЧ [4], Арх. Ф[еодосій] СЕРГІЄВ [5], Єп. М[арко] ГРУШЕВСЬКИЙ [6], Єп. Я[ків] ЧУЛАЇВ-СЬКИЙ [7], Секретар Прот. Х[аритон] Гов'ядовський [8], О. О. ЛЕВИТСЬКИЙ [9], М. П. КОБЗАР [10], О. П. КОЛЯДА [11].

Члени Передсоборної Народи: Єп. М[икола] БОРЕЦЬКИЙ [12], Арх. І[ван] ПАВЛОВСЬКИЙ [13], Арх. Ю[рій] МІХНОВСЬКИЙ [14], Єп. К[онон] БЕЙ [15], Прот. Ів[ан] ТАРАН [16].

Головує Єп. К[остянтин] МАЛЮШКЕВИЧ.

[...]

2) СЛУХАЛИ: 1) Доповідь Арх. М.ПИВОВАРОВА [17] про подорож його на Північний Кавказ (Кубань) для благовістя УАПЦ. З доповіді видно, що людність там надзвичайно релігійна, але разом і консервативна, тому кріпко тримається слав'янства; зве й визнає себе українською, але не розуміє літературної мови, цурається її; проти УАПЦ роз'агітована різними наклепами, заснування там УАПЦ вимагає там довготермінової підготовчої серйозної й упертої праці; духовні й матеріальні можливості майбутньої Кубанської УАПЦ надзвичайні, але для цього треба піднести клопотання перед урядом ССРР про беззаборонне відкриття парафій УАПЦ на терені всього Союзу поза межами УСРР. До того часу, поки справа з цього боку не буде з'ясована, поширення благовістя УАПЦ поза межами УАПЦ буде гальмуватися. Отже благовістя УАПЦ на Кубані є справа майбутнього, а тому Арх. ПИВОВАРІВ просить з'ясувати його стан і надати йому другу працю.

2) Повідомлення Кам'янецької Окр[ужної] Ц[ерковної] Ради, від 13 липня б[іжучого] р[оку] ч[ислом] 68, про надзвичайно тяжкий стан Округової УАПЦеркви за відсутністю духовного керівника.

Довідка: Президія Лубенської Окр[ужної] Ц[ерковної] Ради в протоколі свого засідання від 13/VII б. р. ч. 16, з приводу ухвали Президії ВПЦР ч. 38, п. 9, подає таку думку: «Кам'янецьку Церкву негайно треба доручити духовному догляду одного з єпископів УАПЦ, зокрема – ніж посилати Арх. ПИВОВАРОВА на Кубань, може доцільніш було-б послати його на Кам'яничину».

ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 4, спр. 179, арк. 103. Машинопис.

ПРИМІТКИ

1. *Липківський Василь Костянтинович* (20 березня 1864, с. Попудня Липовецького пов. на Київщині – 27 листопада 1937, м. Київ) – архієпископ, перший митрополит Київський і всієї України УАПЦ, редактор і автор низки статей часопису УАПЦ «Церква і Життя», автор перекладів українською мовою Божествені Літургії Св. Іоана Золотоустого, богослужбових книг, проповідей на неділі і свята та на Апостольські послання, історичних праць про Українську Церкву, епістолярію. Висвячений 23 жовтня на митрополита Київського і всієї України в соборі св. Софії Київської у надзвичайний спосіб (пресвітерська хіротонія) делегатами I-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. Був на цій посаді до II-го Всеукраїнського Православного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927. Останній раз був заарештований за постановою від 27 жовтня 1937 р. як «керівник української фашистської організації церковників». За вироком трійки НКВС від 20 листопада його було розстріляно в Лук'янівській в'язниці. Автор богословських та церковно-історичних праць, відозв, промов, проповідей, епістолярій, статей в церковних часописах («Киевские Епархиальные Ведомости», «Церква і Життя» та ін.). Твори: *Митрополит Василь Липківський*. Відродження Церкви в Україні. 1917–1930. Торонто: Укр. видавництво «Добра Книжка», 1959. – Вип. 160. – 335 с.; *Його ж.* Історія Української Православної Церкви. Розділ VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Вид. накладом фундації Івана Грищука, 1961. – 181 с.; *Його ж.* Проповіді на Апостольські Послання. – Чикаго: Вид. «Православний Українець», 1966. – 209 с.; *Його ж.* Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). – Нью-Йорк: Наша Батьківщина, 1967. – 16 с.; *Його ж.* Православна Христова Церква українського народу. – Мюнхен: Православна Церковна Рада УАПЦ, 1951. – (Репринтне вид.) Нью-Йорк, 1974. – 32 с.; *Його ж.* Листи (1933–1937). – Торонто: Вид. Українського Православного Братства ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А. – 1980. – 167 с.; *Його ж.* Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. – Торонто: Українське Православне Братство ім. Митрополита Василя Липківського, З.Д.А., 1988. – 609 с.; *Його ж.* Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. – К.: Бібліотека журналу «Пам'ятки України», 1993. – С. 305–404; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (З фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) / Упорядник Л. Пилявець. – К., 1993. – 48 с.; Накази Церковним Соборам і Церковним Радам Української Автокефальної Православної Церкви видані у м. Києві Всеукраїнською Православною

Церковною Радлю в 1927 році. – Воттебург, США: Вид. Українського Православного Братства ім. митрополита Василя Липківського, 1960. – 63 с.

2. *Шараївський Нестор Андрійович* (1865–1929) – архієпископ Київщини, перший заступник митрополита Липківського в 1921–1927, голова Перекладової комісії УАПЦ у 1919–1927. Учасник II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., викладач Пастирських курсів при Св. Софії. Після II Всеукраїнського Собору 1927 р. відійшов від справ. Помер від голоду 29 жовтня 1929 р. Похований біля Михайлівського приділу великого собору св. Софії у Києві, але в 1934 р. надгробну плиту було знято, а могилу забруковано.

3. *Ромоданов Петро Дмитрович* – єпископ Лохвицький УАПЦ, учасник II Всеукраїнського Собору 1927 р., голова Президії ВПЦР з 1926 р. На Великих Покрівських Зборах ВПЦР 25–30 жовтня 1926 р. був обраний головою Президії ВПЦР. Після II Всеукраїнського Собору 17–30 жовтня 1927 р., на якому його було обрано членом Президії ВПЦР, жодною з церковних округ як єпископ не керував. Після I «надзвичайного» Собору УАПЦ 28–29 січня 1930 р., коли керівництво УАПЦ підписало «акт самоліквідації», відійшов від церкви, зрікся єпископства і працював на учительській посаді.

4. *Малюшкевич Костянтин Сергійович* (2 лютого 1890, с. Жилінці, Шепетівського р-ну на Волині – 22 вересня 1937, м. Київ) – архієпископ Уманський (1922–1927), Київський (1927–1934) УАПЦ. Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р., на якому його було обрано замість Василя Липківського митрополитом УАПЦ, але він погодився бути тільки першим заступником митрополита. Останній раз був заарештований 19 липня 1937 р. КОУ НКВС за ст. 54-10, ч. 2, 54-11. Засуджений трійкою КОУ НКВС 15 вересня 1937 р. прот. № 49 п. 2 до вищої міри покарання.

5. *Сергійв (Сергієв) Феодосій* (за іншими відомостями: Микола; Анатолій Васильович, 1880–1937) – єпископ Українського екзархату РПЦ, пізніше – єпископ Української Синодальної церкви, пізніше – архієпископ УАПЦ і УПЦ. 25 жовтня 1924 р. приєднався до УАПЦ. У 1924–1928 – єпископ Переяславський. У 1928–1930 – єпископ Бердичівський. 1937 заарештований у Полтаві. 17 грудня 1937 р. засуджений до розстрілу трійкою при УНКВС у Полтавській області Розстріляний у 1937 р. Автор праць: Русские церковные соборы от начала христианства на Руси до XVI в. // Православный собеседник (1907), Проект на-

казу в справі богослужіння в УПЦ (1931), Церковний календар на 1932 р. (1931).

6. *Грушевський Марко Федорович* (1865, с. Худоліївка Чигиринського пов. Київської губ. – 2 вересня 1938, м. Київ) – єпископ Волинський УАПЦ з 1922 р., дослідник етнографії та старожитностей Чигиринщини, родич М. С. Грушевського. Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. Зрікся єпископського сану в 1930. Востаннє заарештований 11 червня 1938 р., ув'язнений в Лук'янівській в'язниці. Розстріляний 2 вересня 1938 р. за постановою Особливої Трійки УНКВД по Київській області від 9 серпня 1938. Реабілітований 16 травня 1989 р. Кенотаф М. Ф. Грушевському встановлено у 1997 р. на могилі дружини та доньки Тамари на Лук'янівському кладовищі. У 2012 в Биківнянському лісі в найімовірнішому місці страти Марка Грушевського було встановлено на одній з сосен символічну табличку. Автор етнографічних досліджень «Дитячі забавки та гри усякі» (Київська старина, 1904), «Гетьманське гніздо», «Урочища і перекази села Суботова. Зібрані в роках 1897–1899» (Записки НТШ, 1909), «З життя селян на Чигиринщині» (1914), «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу» в 2 т. (1906–1907).

7. *Чулаївський Яків Карпович* (1888/89–1938/?/) – єпископ Бердичівський УАПЦ, з 1923 – єпископ Бердичівський УАПЦ. Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 р. як член Президії ВПЦР, завідуючий відділом церковної освіти та завідуючий книжковою коморою ВПЦР. Потім зрікся сану і пішов на державну службу. Засланий у 1931 до Сибіру. Був заарештований у серпні 1938 р. Подальша доля невідома.

8. *Гов'ядовський Харитон Федорович* (1874, с. Мошни Черкаської області – 7 травня 1938, м. Київ) – митрофорний протоієрей УАПЦ, з 1926 – секретар Президії ВПЦР. В цьому ж році з місійною метою заснування автокефальних українських парафій їздив до Оренбургу. Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927. У 1930 відійшов від церковної діяльності. За вироком Трійки УНКВД Київської області від 28 квітня 1938 був засуджений до розстрілу. Реабілітований 12 травня 1989 р.

9. *Левецький Олександр Орестович* – мирянин, член ВПЦР, делегат II Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1927 р. та I «Надзвичайного» Собору 1930 р. Автор опублікованих в часописі УАПЦ «Церква й Життя» за 1927–1928 рр. «Української Ранішньої», «Української Вечірні» та нової «Божественної Літургії», яку пропону-

валосся обговорити на сторінках часопису і запровадити до вжитку в усій УАПЦ як нову форму церковного богослужіння.

10. *Кобзар Митрофан Петрович* – активний діяч УАПЦ, член ВПЦР. Був серед організаторів Солом'янської української парафії як член парафіяльної церковної ради та касир. Делегат II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927.

11. *Коляда Оверкій Петрович* – активний діяч УАПЦ, член ВПЦР, голова Київської Округової Церковної Ради. Був учасником вересневої наради ВПЦР у 1926, увійшов до складу ВПЦР як її скарбник. Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 як член ВПЦР. Після Процесу «СВУ» відійшов від церковної діяльності, працював у 1931 у м. Василькові бухгалтером Фінвідділу.

12. *Борецький Микола Миколайович* (1879, м. Сарни Липовецького повіту на Київщині – 1937(?)) – митрополит Київський і всієї України УАПЦ у 1927–1930. На II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17–30 жовтня 1927 був обраний митрополитом УАПЦ замість Василя Липківського. 1927–1930 – митрополит УАПЦ. Заарештований 24 березня 1930 ДПУ УРСР, звинувачений за ст. 54-10 КК УРСР. Постановою Трійки ДПУ УРСР від 4 липня 1930 пр. № 138 засуджений до ув'язнення в К.лаг [Нерозб. – *I. П.*] терміном на 8 років. За свідченнями Дмитра Ходзицького помер у таборі в 1937 р. від психічного розладу.

13. *Павловський Іван Данилович* (1893, с. Сосновка Каменського р-ну Київської обл. – 9 грудня 1937, м. Білгород Курської обл.) – митрополит Української Православної Церкви, редактор часопису УАПЦ «Церква і Життя». Був делегатом II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927 від Слобожансько-Донецької Округи, м. Харків. Останній раз заарештований 30 липня 1937 і розстріляний рішенням трійки при Управлінні НКВС по Курській області.

14. *Міхновський Юрій* (1866, с. Піщане Золотоніського пов. Полтавської губ. – 16 жовтня 1937) – архієпископ УАПЦ, з 1930 – архієпископ УПЦ. 25 жовтня 1927 на II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі 17–30 жовтня 1927 обраний членом Вищого церковного суду. 11 липня 1937 заарештований і звинувачений у створенні «антирадянської фашистської організації українських церковників». Розстріляний. Автор статті «Ответ на воззвание к родителям забастовавших семинаристов» (1905).

15. *Бей Конон Хамович (Хомич)* (1889 с. Леляки Варвинського р-ну Прилуцького округу – після 1933) – єпископ Богуславський, потім

Прилуцько-Роменський УАПЦ (1922–1928), Черкаський (1928). Був делегатом II Всеукраїнського Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927, обраний Прилуцькою Округовою Церковною Радою в м. Прилуки при Стрітенському соборі. На II Соборі УАПЦ 1927 був головою Мандатної комісії. Заарештований 22 грудня 1932 Черкаським РВ ДПУ Київської обл. за ст. 54-10 п.3 КК УРСР. За постановою КООДПУ від 9 березня 1933 слідчу справу було припинено за ст. 197 (слідправа № 9996). Подальша доля невідома.

16. *Таран Іван Митрофанович* – протоієрей УАПЦ, у 1926 р. обраний представником від Полтавської округи до складу ВПЦР.

17. *Пивоварів (Пивоваров) Микола Юрійович* (1872 – після 1935) – архієпископ УАПЦ. Після 1919 – член Президії ВПЦР; скарбник ВПЦР; член Київської губерніальної церковної ради. З кінця 1925 у складі Діяльно-Христової церкви. На початку 1927 повернувся в лоно УАПЦ. У 1927–1929 керував Кам'янець-Подільською церковною округою. Учасник II Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 17–30 жовтня 1927. 27 серпня 1929 заарештований разом із 45 священниками та мирянами. Після 6 місяців ув'язнення засуджений до 10 років таборів і відправлений до Сибіру. З пересильної каторжної в'язниці в Маріїнську був направлений на станцію Юрга в радгосп НКВС. У 1934 по слабкості здоров'я достроково звільнений. Проживав у Вінниці. Працював коректором місцевого часопису. Бідував. Помер і похований у Вінниці.

Надія СУПРУН-ЯРЕМКО,
доктор мистецтвознавства, професор
кафедри музичної фольклористики
Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка,
дійсний член НТШ
(м. Львів, Україна)

«ПРАЦЕЮ ЗНАХОДЯТЬ БЕЗСМЕРТЯ...»
(до 75-річчя від дня народження кубанського митця
Ігоря Супруна)

Життя Ігоря Онисимовича Супруна (1939–1978) було коротким, але сповненим великою працею – працею пізнання, творчості, самовираження, самоутвердження. Останніми словами його, 39-тирічного кубанського письменника і композитора, коли вмирав на руках матері в однієї з краснодарських лікарень, були: «Мені шкода лишати цей світ». Додамо: світ, величезність і складність якого йому було дано і вдалося зрозуміти.

А почалося це життя 29 липня 1939 р. в невеликому містечку, що розкинулось на берегах повноводної Кубані і носить ім'я князя-анархіста Петра Кропоткіна, нащадка запорозького гетьмана Івана Сулими, страченого у Варшаві в 1635 р. Родовід Ігоря Супруна має прямі зв'язки з Україною і віддалені – з Німеччиною і Польщею. Батько, Онисим Якимович Супрун (1901–1984), уродженець села Чутово Полтавської губернії, походив із селянського роду, що мав запорозькі й чумацькі коріння. Мати, Лідія Федорівна Супрун (1908–1995), унаслідувала від свого батька-українця Федора Самойловича Сеніка, вихідця з донбаського містечка Макіївка, і матері, Валерії Августівни Сенік (фон Гартен) із запорізького міста Мелітополя, сильні інтелектуальні достоїнства та вольові якості небуденного характеру. Первісток Лідії й Онисима Супрунів – Ігор, очевидно, успадкував від різнокров'я своїх предків їх кращі ментальні риси, які у поєднанні генетичним вибухом проявилися чи не з перших днів народження.

Дуже рано визначилась у Ігоря любов до книги: і до її поліграфічної сутності, коли малим міг листати і зі слів мами запам'ятовувати довгі віршові тексти, і до того невідомого світу, який відкривався в її змістові, коли навчився читати. У 10 років, не маючи можливості придбати улюблений роман Віктора Гюго «Собор паризької богоматері», вирішив його цілком... переписати. Безнадійність задуму усвідомив, коли списав кілька шкільних зошитів. Пізніше він почав комплектувати домашню бібліотеку. Найінтенсивнішим періодом накопичення бібліотечного фонду були роки, коли я, молодша сестра Ігоря, почала працювати в Кропоткінській музичній школі і мала можливість більшу частину платні вкладати в придбання численних передплатних видань письменників різних епох і народів. Від того часу наша з Ігорем бібліотека стала спільною гордістю, а читання книжок світової літературної класики – систематичною і беззребреною працею розуму і серця.

Брат ріс незвичайною дитиною, що виявлялось у відкиданні ним усього дрібного, звичайного, буденного, сірого, заштампованого, заземленого, стадного. Пізніше він напише: «За родом свого генотипу я безперечний індивідуаліст, проте готовий погодитися з принципом колективізму, коли колектив розуміти як добровільну спілку індивідуальностей, а не як збіговисько безособовостей, підкорених зовнішній грубій силі»¹. Його рання індивідуальність формувалась і міцніла в умовах високої духовності й моралі, в яких жила сім'я, що зазнавала постійні матеріальні труднощі післявоєнного часу. Батько, що повернувся з війни інвалідом, отримував мізерну бухгалтерську платню, а мати, маючи великі можливості швидкого збагачення на посаді зав. лабораторією консервного заводу, відмовилася від них, не бажаючи брати участь в кримінальних оборудках. Її невеликої платні хіміка-лаборанта санітарної епідеміологічної станції, разом з батьківською, ледве вистачало на дуже скромне існування сім'ї. Проте, мама буквально залила нас своєю добротою, високими критеріями моралі, інтелекту, праці, що пізніше позначилось в культурі книги і музики, який запанував у домі. Во-

¹ Переклад з російської цієї і наступних цитатій авторки.

на привчала нас, трьох дітей, до взаємолюбові, взаємотурботи і взаємотерпіння як в нашому дитячому, так і майбутньому доро- слому житті. Ось чому Ігор з його бурхливим «єго» не став его- центриком, а його майже ейдетична пам'ять, небуденний інтелект, феноменальна працездатність і палка любов до пізнання сприяли визріванню сильної особистості, позбавленої таких смертних гріхів, як заздрість, пихатість, відлюдність, гординя. Добродушний і життєрадісний, дотепний і принадний, приваб- ливий своєю зовнішньою і внутрішньою красою, він міг очару- вати будь-кого, щедротно розсипаючи іскри свого натхненного самонастрою, в якому перебував чи не постійно. На жаль, таке горіння аж ніяк не веде до довголіття, і, незважаючи на те, що брат мав сильну генетику, жив з невинним відчуттям радості буття і до того ж повністю відкидав пристрасть до сигарети і ал- коголю, він був, висловлюючись по-цвєтаєвські, «чистокровно- трагічним» і не один раз пророкував свою ранню смерть – соро- карічним.

Літературні здібності І. Супруна проявилися в ранньому віці, коли він, надивившись діафільмів з сюжетами улюбленого Сінбада-мореплавця, в усній формі почав створювати свої вер- сії нових пригод героя і розповідати їх нам, мені і молодшому брату, в таємничій обстановці просторого, з усіх боків запненого простирадлами «підстілля». «У часи, що давно минули, жив у місті Багдаді купець з ім'ям Салах-ала», – святково, високим дитячим голосом вимовлялася перша фраза, і ми миттєво занурю- вались у світ неймовірних пригод, які вигадував маленький каз- кар-імпровізатор. У 10 років «казкар» перетворюється на поета, і з глибин його екзистенції нестриманим потоком ллються ри- мовані недитячі думки, для висловлення яких вже не потрібні зачаровані слухачі; ці думки він довіряє білим листам заповітно- го зошита, списуючи їх акуратним почерком. У 15 років Ігор є вже автором цілих поем, в яких небезуспішно силиться усвідо- мити себе в системі складного буття. Сокровенні й глибокі дум- ки юного поета, сформовані у класичні віршові строфи, вража- ють вишуканістю стилю і легкістю пера, що відточувались не без впливу Пушкіна. Тоді ж закладається в його свідомості жит- тева програма-максимум, спрямована на «проекткування» свого

творчого самовираження, що підтверджує такий його письмовий вислів: «Є лише один шлях до перемоги: відкидаючи дрібне, виявляти для себе надскладне, і лише один спосіб перемоги – надзавдання. Дерзання і відвага (рос. *дерзость*) – не тільки однокореневі слова, а й однорідні поняття».

Паралельно Ігор шукає себе в прозі – поки ще на рівні шкільних творів «на вільну тему», зміст яких дивує вчителів критичним розумом їх автора, сміливістю і деякою епатажністю самовираження. Очевидно, неординарність і завзята самостійність мислення 17-річного абітурієнта насторожили викладачів-філологів Ростовського університету, куди Ігор вступав після закінчення школи і не був зарахований. Через рік спроба вступити до Московського всесоюзного літературного інституту імені М. Горького закінчилась пів-успіхом: І. Супрун був зарахований кандидатом в студенти, але, не витримавши ідеологічної атмосфери, яка панувала в прославленій «кузні» радянських письменників, забрав документи і повернувся до Кропоткіна. І лише у 1959 р., після трьох років, відданих ревній самоосвіті, саморозвитку і самовдосконаленню (спільне з латинським *studia humanitatis*, що приблизно відповідає старанному вивченню усього, створеного людським розумом), Ігор вступає на історико-філологічний факультет Армавірського педагогічного інституту.

Можна стверджувати, що до цього часу 20-річний юнак прочитав чи не більшу частину творів світової літератури (а для нього «читати» означало «вивчати»), переслухав у грамзаписах кращі симфонічні й фортепіанні твори європейської класики, розвинув свій критичний розум настільки, щоб позбутися від зайвого романтизму і віри в справедливість будь-якого громадського устрою, і, нарешті, увірував у своє літературне покликання і незвичність письменницького поприща, коли доведеться писати «в стіл». У 19 років він рішуче відклав свій поетичний зошит, сміливо й яскраво заявивши про себе як прозаїк-фізіономіст в оповіданні-первістку «Борзописець», яке пізніше ленінградський літературознавець Лариса Івлєва назве новим на той час (1959) жанром радянської літератури. За 5 років навчання в інституті (1959–1964) І. Супрун написав 10 літературних

творів: повісті «Призрачная молния» і «Маркиз де Сад», етюд «Прогулка Бетховена», оповідання «Козлы и капуста», «Чрезвычайное происшествие», «Бумага», «Две басни», «Вскормившая грудь», «Сострадание», «Закон не дремлет». В них яскраво і тонко розкрилися психологічні, сатиричні й романтичні сторони його таланту.

У ці ж роки рівнозначною альтернативою літературній творчості стає музика. Ігор багато займається за роялем, однак, самонавчаючись не по нотах, а як створювач власних музичних композицій, що натхненно народжуються під його пальцями і упродовж довгого часу відшліфовуються у самовідданій праці. «Розум всемогутній, коли в нього вірять почуття», – у цьому твердженні Супруна виявляється переконаність інтелектуала, який, повіривши у могутність розуму, прагне осяяти його чуттєвим вогнем музичної думки.

Вершинний твір першої половини 1960-х рр., повість «Слёзы д'Артаньяна», написана 26-річним автором, є свого роду варіацією на «тему», пов'язаною з іменем знаменитого мушкетера. Позірна вторинність героїки не позбавляє твір безспірних достоїнств, відзначених вишуканою легкістю мови, захоплюючим романтичним, з елементами трагічного фаталізму, сюжетом. У повістях кінця 1960-х рр. «Князь тьмы» і «Испанцы во Фландрии» вже відчувається зрілість автора, здатного створювати інтригуючі психологічні сюжети, що розгортаються на тлі європейської історії.

«Хочу і повинний писати так, щоб на моїх сторінках відчувалося биття живої думки», – пише він у зошиті під назвою «Мысли вчерне», заповнюючи його сторінки глибокими афористичними та аналітичними думками щодо сучасної дійсності й політики, класичної літератури і музики, ставлення до самого себе і власної творчості. Ось деякі з них (мовою оригіналу):

«В «Слёзах д'Артаньяна» я стремился к правде чувств, не заботясь о правдоподобии костюмов».

«Я был счастлив, пока чувственно наслаждался духовной пищей. Я стал мучеником, вкусив горький хлеб пошлости».

«Как личность я сформировался в условиях духовного террора».

«Я живу для своей Шестой симфонии».

«Марксизм можно уподобить так называемому международному языку «эсперанто». Это в такой же мере формально-призрачное разрешение вековых «проклятых» вопросов бытия, в какой эсперанто – безжизненный среднестатистический баланс вавилонского слияния языков».

«Жизнь человека – сплошной эгоистический грех, в котором он, вообще-то, и не повинен».

«Полярная ночь диктатуры приводит к специфике вечной политической мерзлоты».

«Социализм в своём негативном проявлении – это повальная фальсификация: от идеологии до продуктов питания».

«Нет виноватых на земле. Земля и человек безумны в своей сути».

«В идее социализма, словно в хромосоме, запрограммированы наследственные факторы чудовища по имени «Тоталитаризм».

«Я вмещаю в себя весь мир, но мир не желает оставлять в себе место для меня. Другими словами, я способен активно созерцать и только пассивно физически существовать в этом мире».

«Культура – рубанок, обтёсывающий брёвна-людей».

«... До меня была вечность, будет после меня.

Жизнь моя – быстротечней яркой вспышки огня.

И уйти мне из жизни, тайн её не познав...»

1970-ті роки в житті І. Супруна були ще продуктивнішими, хоча заважала робота (шкільним вчителем) і хвороба нирок, що привела до передчасної смерті 2 серпня 1978 р. У цей період були написані великі повісті, присвячені російській історії павлівської («Санкт-Петербургские мартовские иды») і сталінської («Жало Востока») епох, роман «Гаумата», цикл новел «Сто одна пощечина» і «Неприснившиеся кошмары». У цих творах, як і в ранніх, він виявив себе сильним стилістом-фізіономістом, створювачем інтригуючих психологічних сюжетів.

Після смерті митця його рукописна літературна спадщина, на жаль, з нез'ясованих обставин вціліла не повністю. Лише у 2007 р. нам вдалося (власним коштом) опублікувати малим на-

кладом перший том з описаного в заповіті чотиритомного зібрання. Цей том під назвою «Слёзы д'Артаньяна» містить 5 повістей і 10 оповідань раннього періоду творчості, також написану мною передню статтю «Слово об авторе» [1]. Справа майбутніх дослідників літературної творчості І. Супруна – виявити оціночні координати, надати їй вичерпну характеристику. Як стверджував І. В. Гете, «майстер позначається передусім в обмеженні». Чи можна назвати Ігоря майстром – про це дізнаємося в майбутньому. Що ж стосується обмеження (і самообмеження), то це було сутністю письменника, адже багато в чому він відмовляв себе заради можливості творити, відточувати стиль, створювати живі образи і динамічні колізії.

Другим, не менш яскравим природним даром І. Супруна була музика – це нерозгадана таємниця людського духу, в яку він повірив ще в ранньому дитинстві і яка, ніби божественне осяяння та імперативне веління, просякала усю його істоту й оголені нерви, вимушуючи в муках і радощах творити. «Мене погубить рояль», – не один раз жартома говорив Ігор, витрачаючи за ним багато духовних, інтелектуальних і фізичних сил.

Ставлення його до музичної творчості було таким самим, як і до літературної: пізнаючи те, що і як зробили інші, йти далі – з вірою в точність і силу розуму, красу художньої інтуїції, досконалість форми і змісту. Мені, музиканту, який багато років йшов до вершини своїх можливостей (через спеціалізовані школи, училище, мистецький виш, аспірантуру, докторантуру), і досі залишається загадкою: як міг брат, котрий жодного дня не ходив до музичної школи і активно почав ставитися до музичного виконавства лише від дня появи в домі рояля (а йому тоді було 18 років), стати не тільки піаністом-віртуозом, а й композитором, автором і виконавцем професійних фортепіанних творів? Відповісти на поставлене питання можна на рівні роздумів. Як мені здається, його голова ерудованого інтелектуала і вродженого музиканта, наче комп'ютер, вбирала і «консервувала» музичну інформацію, що сприяло підсвідомому формуванню «інтонаційного словника» різних епох і стилів. У процесі ж роботи за інструментом він вчився поводитись з тим «словником» на рівні високорозвиненої й натренованої художньої інтуїції. І, нарешті,

зусиллями величезної праці, якою Ігор самовіддано виснажував себе за роялем, мелодії, що натхненно народжувались (а це великий дарунок природи – мелодизм!), він розвивав засобами гармонії, тональних і колористичних рухів, композиційних зітставлень зображального і виражального характеру, черпаючи їх із «інтонаційного словника», який самостворював головою, бездоганним слухом та інтуїцією вродженого музиканта.

Так, у священній праці шліфувались і в завершеному вигляді відкладалися в пам'яті фортепіанні поеми «Юність», «Страсті за Достоєвським», «Від надії до відчаю», експромт-фантазія «Д'Артаньян», дві «Поєми-фантазії», «Меланхолійна пісня», «Елегія», «Сонячний етюд». Записувати ж на ноти композиції Ігоря могла тільки я, і упродовж 9 років, на літніх канікулах, здійснювалася наша спільна робота. Дивлячись на руки Ігоря-піаніста, фіксуючи побачене і почуте засобами нотної графіки, я створювала письмовий варіант того, що звучало. Отже, фортепіанним п'єсам брата (а їх 9), що за його життя були зафіксовані й тепер є моєю «тихою» гордістю, не судилося вмерти разом з їхнім творцем. У 2001 р. вони, текстологічно мною упорядковані, були опубліковані (власним коштом) у Тернополі в двох випусках під назвою «Фортепіанні твори для молоді» (з моїми вступними статтями, написаними двома мовами – українською і російською) [2; 3].

У фортепіанних творах першого випуску відбилися різні сторони таланту автора: зворушлива лірика («Меланхолійна пісня», «Елегія»), світла юнацька поривчастість («Сонячний етюд», «Юність»), енергія зрілої мужньої волі й оптимізму, якими перейнята музика експромта-фантазії «Д'Артаньян». У цій останній п'єсі, присвяченій славетному капітану мушкетерів із роману О. Дюма, віртуозні розсипи мелодико-гармонічних фігурацій і мелодій джазового характеру зіставляються з чарівною світло-ліричною темою, що класично розвивається.

У другому випуску фортепіанної спадщини І. Супруна представлено чотири великі п'єси в жанрі поеми, наскрізні музичні форми яких заповнені динамічним тематизмом, що постійно розвивається і оновлюється. Важливим у жанровому і формотворчому виборі є той факт (який свідчить про унікаль-

ність явища), що автор, не маючи нормативної музичної освіти, в процесі творення за фортепіано своїх композицій вільно користувався завзятою волею, високорозвиненим інтелектом, універсальним талантом творця і натхненного трудівника. При цьому самооцінними критеріями для нього були ідеали досконалості, благозвуччя та високої думки, яких він терпеливо й довго досягав у нелегкій праці, що незмінно супроводжувалась нещадним критичним відкиданням або частковим визнанням її результатів і, відповідно, наступними неодноразовими дороблюваннями і відшліфовуваннями.

Поєма «Страсті за Достоевським» є спробою створення еквіваленту роману Ф. Достоевського «Преступление и наказание». У ній автор прагне мовою музики передати і розвинути крихку тему білих ночей холодного Петербурга, теми покірної, зломленої горем і нужденністю Соні Мармеладової та трагічно-суперечливого, приниженого теоретика-індивідуаліста й мимовольного злочинця Родіона Раскольникового, також щемливу тему столичної повсякденності, в якій герої, гідні кращого життя, зі стражданням і муками несуть на собі непомірний хрест морального самокатування. Супрун-письменник безпомилково уловив головний лейтмотив геніального творіння Достоевського – повну безвихідність і зумовлену нею велику біль автора за все людство. Це визначило назву п'єси і характер музики, що узагальнено ілюструє безмірну тугу, безпорадність, відсутність можливого вибору такого шляху, який не вів би до знищення людяності в мислячій людині.

Як контрастне зіставлення двох протилежних станів людського духу задумана п'єса «Від надії до відчаю». У ній безтурботна розслабленість мелодії споглядального характеру нещадно знищується вторгненням пульсуючої акордики, що у подальшому змінюється недовгим розвитком бентежної думки, яка, остаточно переможена, никне неначе під ударами неблаганної долі. Цей твір І. Супруна можна назвати автобіографічним, а її другий розділ – quasi-реквіємом, про що свідчить вислів самого автора: «Думка про смерть страшніша за саму смерть». Дві поеми-фантазії композитора відзначені класичною ясністю мелодій і загальних форм фігураційного руху, які витончено розви-

ваються. І коли в одній поемі більше світла, яке неначе сонячним потоком розливається по всьому фортепіанному «простору», а мелодії та їхній безконфліктний розвиток легкі, пустотливі, а іноді й задьористі, то в другій поемі ритмічна строгість неспокійно-витончених мелодій і фігураційних комплексів, що стрімливо розгортаються, створює враження багатокольорової, композиційно й детально продуманої цільної композиції, в якій з дивовижним відчуттям міри відбиваються єдність й розмаїття світу прекрасного, що почуттєво пізнається.

Хотілося би вірити, що літературні й фортепіанні твори кубанського митця, в яких втілилися високі ідеали його юності, будуть належно оцінені молодими читачами і музикантами нового і майбутніх поколінь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Супрун И. Слёзы д'Артаньяна: повести и рассказы / Сост. и вст. ст. Н. А. Супрун. – Ровно: Волинські обереги, 2007. – 354 с.: илл.
2. Супрун І. Фортепіанні твори для молоді / Текстолог. робота, упоряд., ред. та вст. ст. Н. О. Супрун. – I вип. – Тернопіль: Астон, 2001. – 56 с.
3. Супрун І. Фортепіанні твори для молоді / Текстолог. робота, упоряд., ред. та вст. ст. Н. О. Супрун. – II вип. – Тернопіль: Астон, 2001. – 84 с.

Надія СУПРУН-ЯРЕМКО,
доктор мистецтвознавства, професор
кафедри музичної фольклористики
Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка,
дійсний член НТШ
(м. Львів, Україна)

ЛІТЕРАТУРНА І МУЗИЧНА ШЕВЧЕНКІАНА ГНАТА ХОТКЕВИЧА

У середині ХІХ ст. Тарас Шевченко, продовжуючи і розвиваючи різнобічний художній досвід спадкоємного універсалізму, в болісному горінні думки і пошуках правди досягає незвичайної поетичної й мистецької висі. Напередодні ХІХ ст. український універсалізм осягається художницькими і культурно-громадськими діяннями ще одного генія – вченого-енциклопедиста і літератора Івана Франка (1856–1916), в особі якого універсалізм розгорнувся на всю могутність і широчінь, охопивши науково і художньо найважливіші сфери людської діяльності в масштабах чи не всього європейського континенту. Далі, на межі двох століть, потім двох епох і, нарешті, в нових соціальних умовах спадкоємний національний універсалізм у своєму негасимому й живлющому русі по-новому розкривається в діяльності й творчості Бориса Грінченка (1863–1910), Агатангела Кримського (1871–1942), Гната Хоткевича, Павла Тичини (1891–1967), Олександра Довженка (1894–1956).

Чотири кільця в єдиному ланцюгу прогресивних тенденцій українського універсалізму – І. Франко, А. Кримський, Б. Грінченко, Г. Хоткевич – були поєднані у часовому вимірі. Їх «стреттний рух» (початок діяльності І. Франка – 1874 р., Б. Грінченка – 1881 р., А. Кримського – 1891 р., Г. Хоткевича – 1895 р.) пояснюється дією не тільки суб'єктивних причин, а й об'єктивних екстремальних умов і вимог часу, які створюються в період імперіалізму і соціальних революцій. Ці фактори, пов'язані також з історичною необхідністю діяти у багатьох напрямках зусиллями незначної кількості діячів і навіть однієї лю-

дини, надали українському універсалізму характер своєрідної «національної біди». У зазначеному ланцюгу А. Кримський, поряд з І. Франком, більш близький до міжнародної лінії універсалізму, тоді як Б. Грінченко і Г. Хоткевич – до національної («народницької»). Проте, здавалося, вузька ідея розвитку і художньої пропаганди національної культури знаходить в особі Г. Хоткевича людину широкої освіченості і обдарування, яка розуміє «національну біду» і прагне до проникнення в спадкоємний універсалізм і зближення обох його ліній на ґрунті народного професійного мистецтва. О. Довженку і П. Тичині, як молодшим сучасникам, призначено було здійснювати свої могутні творчі злети в умовах нової складної епохи¹. Отже, всі згадані українські митці, зокрема Т. Шевченко і Г. Хоткевич, будучи яскравими представниками різночасових періодів у розвитку національної духовності, своїми діями творили, збагачували і утверджували своєрідний «ланцюг» у безперервному духовному процесі, який є сутністю цілісної української культури. Більш конкретна підстава, що дозволяє поєднувати імена Тараса Шевченка і Гната Хоткевича, торкається постановки питання: який внесок зробив Г. Хоткевич у літературну та музичну Шевченкіану? Відповіді на поставлене питання й присвячена дана стаття.

Упродовж всього 40-річного творчого шляху Г. Хоткевич досліджував, художньо втілював і популяризував життя й спадщину Великого Кобзаря. Окрім солоспівів і хорів на слова Т. Шевченка, перу Хоткевича належать близько 40 шевченкознавчих робіт, з-поміж яких є чимало біографічних досліджень, що на документальному ґрунті освітлюють окремі факти з віленського й петербурзького періодів, оточення й умови, в котрих формувався геній молодого поета. Це науково-популярні розвідки *«Енгельгардти»*, *«Дата виїзду Шевченка з села»*, *«Чи був Шевченко у Варшаві?»*, *«Віленська суспільність 1829–1830 років»*, *«Rustem чи Lampi?»*, *«Фантастичні дати»*, *«Дати деяких листів»*, *«Шевченко і Козачковський»*, *«Гулак-Артемовський С. і Шевченко»*, *«Цікава інтуїція»*, *«Автобіографічне в повісті "Художник"»*, матеріали до *«Словника Шевченка»*

¹ Детальніше про український спадкоємний універсалізм див.: [5; 6].

тощо¹. У різні роки Хоткевичем були написані літературознавчі статті «Шевченкове свято в далекому, далекому краю» (1908), «Цим Шевченко великий?» (1911), «Федькович і Шевченко» (1924) [1] та ін. Звернемося до відомої за публікацією 1966 р. статті «Цим Шевченко великий?», яку Хоткевич написав під час перебування на Галичині в політичній еміграції і 19 лютого 1911 р. у Львові виголосив її з нагоди 50-річчя від дня смерті поета.

«Що робить чоловіка великим?» – задається питанням автор статті і відповідає: «Його прилучення до чогось великого й вічного» [2, с. 439]. «У Шевченка се була велика любов», – стверджує Хоткевич і далі розвиває думку щодо щирих почуттів, які поет носив у грудях і не стримував їх, хоча й «платив за се солдатчиною і тюрмою» [там само]². Визначаючи залежність поетичних форм від багатьох умов, автор насамперед підіймає мовну проблему. «... се питання, – пише він, – відпадає для багатьох великих: француз не рішає, на якій мові йому писати, і німець – ні, і багато інших народів, але ми поставлені в такі умови, що для нас питання стоїть в усій своїй грізній величині. Всі біди нашого народу пішли, може, від того, що наші працівники не рішили питання мови і стали орати чужий переліг. А між тим народ, що жив тисячу літ і тисячу літ творив свою мову, і говорили нею покоління, докладаючи кожне свою цеглину, сей народ мав право сподіватися, що до нього заговорять його мовою. І той, хто се зробить, хто зуміє зібрати скарби тої мови і вернути їх самому народові в облагородженій формі, той тим самим вжيه для своїх творів такого цементу, котрий не дасть їм розвалитися віки. Шевченко рішив щасливо питання мови» [2, с. 441].

За твердженням Хоткевича, саме знання духу української мови і духу поезії допомагало Шевченку, як нікому до нього, вільно володіти віршовою формою. Говорячи про зміст його поезії, автор пише: «Прочитайте його «Сон» і ви... зрозумієте, за віщо людей засилають, чому всі власть імущі, всі правителі,

¹ Зазначені роботи Г. Хоткевича зберігаються в архіві Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України (фонд 78).

² В усіх цитуваннях Г. Хоткевича зберігається авторська орфографія.

владики, царі й цесарі бояться отих віршомарів більше армій і гармат. Бо се й є те велике, що руйнує стіни тюрем, бо буде душі людей. Се й єсть те, за що загнали Шевченка в Орську кріпость, скалічили життя, – але ж і те се єсть, за що ми всі, вся Україна поклонилися Шевченкові і от всенародно ставимо йому пам'ятник, а нерукотворний пам'ятник все стоїть і... стоятиме в наших душах» [2, с. 448–449]. «До Шевченка, – продовжує Хоткевич, – ніхто з письменників не тільки не поставив, а навіть не згадав національного ідеалу... Він ішов стогнами України і ніс, як Марко Проклятий, свою торбу, ніс на собі всю печаль народу, всю його історичну прокляту вагу» [2, с. 450].

Закликаючи кожного українця читати й перечитувати «Кобзаря», автор резюмує: «Розгорніть ту книгу на якій хочете сторінці – всюди, в кожній строчці, в кожнім слові побачите, що тільки про... страждущих говорить поет. Хто б не були вони – українці, жиди, москалі, поляки, чехи, черкеси, покритки сільські чи княжни, жовніри чи варнаки, – до всіх їх розкривається серце. І тому ж то він і великий, Шевченко, що всіх звав до себе, як Христос: «Прийдіть до мене, всі страждаючієся і обремененні, і аз успокою ви» [2, с. 452].

Десять років останнього періоду свого життя Хоткевич присвятив роботі над головним твором свого життя – романом-тетралогією «З сім'ї геніїв», яка мала складатися з чотирьох окремих романів: «Тарасик», «Тарас», «Тарас Григорович», «Шевченко». Цей масштабний твір мав стати літературним пам'ятником Великому Кобзареві, і вже були написані перші два романи і йшла робота над другою половиною «Тараса Григоровича», коли Хоткевича заарештували і невдовзі, 8 жовтня 1938 р., розстріляли як «агента німецької розвідки».

У наш час в архівних фондах Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАН України зберігаються 1109 машинописних сторінок тетралогії, що їх 1941 р. передала інституту дружина Хоткевича, Платоніда Володимирівна, а читачам відомий скорочений її варіант – повість «Тарас Шевченко» (1966), підготовлений самим автором [3]. Високу оцінку повісті дав академік АН СРСР і УРСР О. І. Білецький, який, прочитавши у 1930-х рр. її рукописний варіант, написав Хоткевичу в листі: «Мрію... про те, що в недалекому майбутньому побачу надрукованою Вашу

чудову повість про дитячі роки Шевченка, яку я читав... з великим задоволенням» [3, с. 13]. У 2002 р. Харківський фонд національно-культурних ініціатив імені Гната Хоткевича за підтримкою обласної держадміністрації і рішенням науково-методичної ради Харківського Літературного музею підготував до друку та опублікував (накладом 1000 примірників) першу частину тетралогії – «*Тарасик*» [4]. Спираючись не лише на біографічні факти з життя майбутнього поета, а й на побутові події, фольклорно-етнографічні матеріали, письмово зафіксовані деталі тогочасної сільської дійсності, та осяюючи їх дивовижним розмаїттям авторської уяви, Хоткевич досягнув високого мистецького результату. Його «*Тарасик*» читається на одному диханні, що дає змогу з вдячною довірою до літературної майстерності автора зануритись у перепетії важкого дитинства малого хлопця з кріпацької родини «*отих бідних Шевченків*», який стане для всіх суцільних поколінь українців найпершим у національному сузір'ї «сім'ї геніїв».

Певний внесок у художню популяризацію творчості Кобзаря зробив Хоткевич як організатор музичної справи у його рідному Харкові. Ось деякий перелік тематичних концертних заходів, які влаштовував він з організованими ним художніми колективами: з Харківським Національним хором – концерти «*Музичний паралелізм*» (критично-порівняльний показ творів різних українських композиторів на один Шевченковий текст), «*Історичний розвиток композицій до поезії Т. Шевченка*» (творчість народна, анонімна, долисенківської, лисенківської та сучасної діб); з художньо-вокальним квітетом – «*Концерт пам'яті Шевченка*», який у 1922 р. повторив програму першого вечора, присвяченого поетові, що відбувся у 1862 р. в Харківському університеті; «*Концерт пам'яті Шевченка*», влаштований 10 березня 1924 р. в Харківському драмтеатрі ім. Т. Шевченка («Березіль») за участю хору з 300 осіб під керуванням Г. Хоткевича.

Дослідження композиторської спадщини Г. Хоткевича, зокрема солоспівів і хорів на слова Т. Шевченка, становить певну складність. По-перше, тому що Хоткевич не мав офіційної музичної освіти (був інженером-технологом), і його музичні опуси можуть викликати деяке недовір'я, зумовлене зі ставлен-

ням до нього як до відважного самоука, що претендує на професіоналізм. По-друге, – через мізерно малу кількість друкованих за життя композитора музичних творів (28 із 400 рукописних). Серед цих останніх – 7 солоспівів і 8 хорів на слова Т. Шевченка, кожний з яких у 1930-х рр. «знаходив» своїх виконавців з-поміж представників кращих артистичних сил Харкова.

Отже, Гнат Хоткевич – безперечно, музично обдарована особистість. Його музичні здібності виявилися в ранньому дитинстві і далі безперервно розвивались й збагачувались, але не в музичних закладах, а переважно в середовищі народних музикантів, зокрема незрячих кобзарів. Автобіографічні дані свідчать, що в роки учнівства (Харківське реальне училище) і студентства (Харківський технологічний інститут) він вчився гри на скрипці у приватного вчителя і навіть самостійно силився розучувати «Крейцерову сонату» Л. Бетховена. Музично-творче мислення Хоткевича, таким чином, формувалося під впливом потоку фольклорного матеріалу з його всеохоплюючою доцільністю, а розширенню творчих можливостей і розвитку художнього смаку сприяло вивчення класичної вітчизняної і зарубіжної музики. Прекрасну, хоча і недовгу школу композиторського професіоналізму Хоткевич пройшов у 1899 р. під керівництвом М. Лисенка, коли, тимчасово звільнений з інституту за участь у студентських політичних заворушеннях, подорожував з його хоровою капелюю як бандурист-соліст. Розвинена художня інтуїція, творче спілкування з народними музикантами і М. Лисенком, значні досягнення в кобзарському виконавстві та науково-теоретичних дослідженнях українського народного і професійного мистецтва – усе це давало можливість правильно орієнтуватися в питаннях музичної форми, гармонії, поліфонії, координації музичних і поетичних структур. Норми фольклорного і класичного мислення в процесі суб'єктивного переосмислення і складного й динамічного переінтонування перетворювалися на індивідуальні норми музичного мислення, на базі яких Хоткевич міг творити. Композиторський професіоналізм Г. Хоткевича, який найповніше і своєрідніше виявився в творах на слова Т. Шевченка, демонструє живе й творче використання величезних і глибинних знань автора в галузі українського пісенного та інструментального фольклору. Дета-

льніше розглянемо музичну шевченкіану Хоткевича-композитора.

Солоспів «*У гаю, гаю вітру немає*» (для тенора з ф-но; Харків: Державне видавництво України, 1927) створений на слова початкового уривка розділу «*Титар*» з героїчної поеми Шевченка «*Гайдамаки*». Тісний взаємозв'язок музичного й поетичного матеріалів простежується в музично-інтонаційному розвитку одного лейтмотиву, що «працює» за принципом багаторазового варіативного його повторювання, що різною мірою концентрації або розосередженості характеризує усю музичну тканину. Так, за допомогою м'яких, плавних рухів ланцюгових варіантів-мотивів створюється тепла пісенно-лірична мініатюра, яка передає стан закоханого, що чекає зустрічі з милою.

Солоспів «*Сонце зріє, вітер віє*» (для тенора з ф-но; Харків: ДВУ, 1927) написаний на слова вірша «*На вічну пам'ять Котляревському*». В його музиці органічно сполучаються широка кантілена та інтонаційно-виразний речитатив. Гнучка мелодія солоспіву вільно розгортається в межах тричастинної музичної форми, яка складається з трьох каденційно завершених, з власним тематизмом, але внутрішньо підпорядкованих періодів.

Солоспів «*Тополя*» («*По діброві вітер віє*») (для меццо-сопрано з ф-но; Харків: ДВУ, 1928) озвучує текст вступного фрагменту з однойменної балади Т. Шевченка, в основу якої покладений соціально-конфліктний романтичний сюжет народного повір'я про перетворення дівчини в дерево. Відомий в стародавній Греції (міф про Дафну, яка переслідується Аполлоном і перевтілюється в лавр), він зустрічається в народній поезії багатьох країн, а в українському фольклорі має кілька варіантів. З них найпопулярнішими є два сюжети, пов'язані з тополею (серед поля або край дороги), в яку перевтілюється молода жінка, замордована злою свекрухою, або дівчина, котра не дочекалася милого і не хоче брати шлюб з багатим старцем. З цим останнім варіантом, поглибленим мотивом звернення дівчини до ворожки, і пов'язаний сюжет Шевченкової балади. Знайомий з багатьма версіями народних пісень, створених на ці слова, Хоткевич написав свій варіант, який інтонаційно близький до народних, але відрізняється від них характером трактування одноголосого жіночого розспіву. Саме розспів-голосіння, скорботно-

стриманий і тужливий, – таким є художньо-естетичний результат, котрого досягає композитор, по-своєму переінтонуючи народнопісенний матеріал в його єдності з народнобаладними інтонаціями й сюжетом Шевченкового тексту.

Солоспів «*Минає неясний день мій*» (для баритона з ф-но; Харків: ДВУ, 1928) написаний на текст другої строфи з поеми «*Невольник*», що надається після слів присвячення. За деякими образно-стилістичними і структурними ознаками даний фрагмент наближений до українських старокозацьких дум. Знавець і дослідник кобзарського мистецтва, Хоткевич тонко відчув думні ознаки лірико-філософського віршового тексту, «влив» їх у співучий речитатив і визначив повну залежність мінливої мелодики від метро-ритму, форми та змісту цього тексту. Внаслідок такої творчої роботи «елегія» поета, близька до думи, стала ще більш подібною до неї, набувши «думних» ознак музичного характеру, хоча останні визначаються самими віршами. Форма солоспіву не «укладається» в жодну із класичних музичних форм, але цілком визначається однією з можливих композицій думи: його п'ять періодів, по-перше, мають ненормативну будову, наближену до «думної», по-друге кожний з періодів відрізняється один від одного тематичними, структурними, тональними, темповими ознаками, що зумовлюється епічним характером поетичного тексту. У мелодиці солоспіву ясно виявляються два види розспівування тонів: фіоритурний, який є невід'ємним мелодичним елементом думних речитацій, і кантилений, що має коріння в протяжних піснях східних слов'ян. За своїм розміром солоспів поступається перед народною думою, побудова якою може бути великою (8–44 і т. д. періодів). Іншими є і побудова періодів, групування фраз, їхні розміри, форма супроводу, тональний план. Адже композитор прагнув створити не копію думи, а оригінальний твір, певною мірою навіяний змістом тексту Шевченка та традиціями народного епосу. Через мінливу мелодику співучого речитативу, поєднаного з композиційно осмисленим «декором» фортепіанного супроводу, він виявив кілька різноманітних емоційних мікронастроїв людини: від сувро-поглибленого і героїчного, шляхетно-скорботного й ліричного до зосереджено-милостивого і тихо-упокореного.

Солоспів *«Ой я свого чоловіка»* (для мецо-сопрано з ф-но; Харків: ДВУ, 1927) – соціально-побутовий твір, в якому музично-поетичними засобами відтворюється драматична сценка з життя кріпацької сільської родини. Шість розділів куплетно-варіаційної форми пронизуються одним інтонаційним складом і узагальнено-драматично розкривають зміст поетичного тексту. Вірш, як і музику солоспіву, умовно можна поділити на дві контрастні семантичні розділи: в першому (I, II, III куплети) оповідь ведеться від імені легковажної жінки – дружини і матері, – яка відправила до Криму свого чоловіка-чумака і сильно загуляла; в другому (IV, V, VI куплети) відтворюється картина повернення чоловіка і розмова його з голодними й недоглянутими дітьми. Стрімливий, в дусі жартівливої народної пісні жіночий монолог I–II куплетів, посилений фортепіанним супроводом і програшами, загальмовується недовгою розспіваною початковою фразою III куплету; проте завершується цей куплет драматично-жвавою фразою та ефектно-розмашистим фортепіанним фрагментом. За своєю будовою фрази I–III куплетів мають форму коломийки. У наступних куплетах коломийкова структура деформується в бік поступового відходу від неї і повертається лише наприкінці твору. Характерно, що не змінюючи свого інтонаційно-ритмічного складу, коломийка використовується Хоткевичем для передачі трагічної ситуації, що є сутністю цієї форми народнопісенної творчості Західної України. Уміле вживання композитором формоутворюючих принципів західноукраїнського народно-музичного мистецтва стало органічною сутністю композиторського мислення автора-слобожаніна, а його солоспів *«Ой я свого чоловіка»* – одним із зразків втілення цих принципів у вокальній творчості. Глибока внутрішня драматургічна єдність поетичних і музичних структур, спільність мелодико-інтонаційного матеріалу роблять цей твір Г. Хоткевича близьким до стислої й цільної оперної сцени з конкретними особистими стосунками діючих осіб у динамічних умовах соціально трактованої ситуації.

У солоспіві *«Ой не п'ються пива, меди»* (для баса з ф-но; Харків: ДВУ, 1927) в основу Шевченкового вірша покладений типовий для низки чумацьких пісень мотив умираючого в степу від епідемії молодого чумака. Композитор, ідучи слідом за суворою епікою тексту, створив чудову музичну поему, в якій у

стисненій наскрізній, з п'яти періодів, формі розгортається реалістична, мужня й сувора, багата художніми тонкощами вокально-інструментальна картина. У ній усе злагоджено, переконливо та правдиво: і каденційна завершеність майже кожного однотактового мотиву, і несиметричне акцентування, зумовлене віршовою структурованістю, і різноманітність тональних рухів, фактури, мелодики, ритміки, а також фортепіанного супроводу, що включає зображальний момент поховального дзвону наприкінці четвертого періоду.

Солоспів *«Чи винна голубка»* (для сопрано з ф-но; Харків: ДВУ, 1929) створений на текст уривка з романтичної балади Шевченка *«Причинна»*. За музичним викладом цей солоспів є вільною обробкою народної пісні *«Така її доля»*. Пишний, декоративно-вишуканий піанізм фортепіанного супроводу, об'єднаний з інтонаційно й ритмічно ускладненою мелодією, надає зразку народного жанру рис романтичної вокально-інструментальної балади. Очевидно, не випадково Хоткевич додав музиці солоспіву баладного характеру, бажаючи тим самим підкреслити зв'язок пісенного тексту, що став народним, з трагічним сюжетом Шевченкового твору, в якому поет майстерно розвиває образи, мотиви та ритміко-мелодичну будову саме народних пісень. Проста тричастинна музична форма з розвиненим середнім епізодом і динамічною нетональною репризою наближує солоспів до вокально-інструментальних жанрів європейської романтичної музики. Фортепіанний супровід, який поєднує можливості гармонічного й тематичного фонів, викладений у гомофонно-гармонічній фактурі. У ній мелодична лінія збільшується до октавно-акордового пласта, який часом заповнюється мелодико-хроматичними фігураціями, а лінія гармонічного супроводу розкішно декорована по-лістовські широко розкиданими акордовими звуками. В цілому фортепіанний супровід нагадує самотійну віртуозну п'єсу. Об'єднання ж його з мелодією вокального голосу створює складну поліфонізовану фактуру, в якій на гармонічні фігурації накладається поліфонічне двоголосся, компонентами котрого є вокальна мелодія і розвинутий інструментальний підголосок.

Чільне місце у композиторській творчості Г. Хоткевича займає хорова музика. Прекрасний знавець національного гур-

тового співу, організатор і керівник багатьох хорових і ансамблевих колективів, композитор створив велику кількість творів хорового мистецтва, з яких, на жаль, лише десять були надруковані. Серед цих останніх – вісім на слова Т. Шевченка.

Три одноголосих хори з легким супроводом фортепіано і учнівського струнного квартету увійшли до циклу *«Збірничок шкільних хорів на слова Т. Шевченка»* (Харків: Поюр, 1922). Це хори *«Тече вода»*, *«Зоре моя вечірняя»* і *«Наш отаман Гамалія»*.

Хор *«Тече вода»* написаний на слова раннього ліричного вірша Т. Шевченка *«Думка»*, в якому звучить мотив даремних пошуків козаком долі за морем. Твір Хоткевича є обробкою однойменної народної пісні на Шевченковий текст. В основі його мелодії – мотив-формула, інтонаційно близький до мелодії веснянки *«Вийди, вийди, Іванку, заспіваймо веснянку»*. Мотивний розвиток базується на варіюванні, секвенціюванні, інтонаційному стисненні й розширенні. Нескладний інструментальний супровід разом з вокальною партією створює поліфонізовану фактуру.

Хор *«Зоре моя вечірняя»* відтворює текст вступного фрагменту з поеми Т. Шевченка *«Княжна»*. В авторській мелодії трансформуються народнопісенні інтонації українських ліричних пісень. Коломийкову форму вірша Хоткевич організовує в музичну форму куплета. Простий акордово-гармонічний супровід звучить в умовах комплементарної ритміки.

Хор *«Наш отаман Гамалія»* написаний на слова епізоду з героїко-романтичної поеми Шевченка *«Гамалія»*, в якому отамана прославляють запорожці, звільнені ним із турецької неволі. На мелодичному стилі цього епізоду відчувається вплив народних дум, але композитор створив до нього музику в дусі похідного бадьорого маршу. Цікаво відзначити, що авторська мелодія хору значно відрізняється від народних багатоголосих варіантів пісень на ці слова із Шевченкової *«Гамалії»*.

Мініатюрний «пейзажний» мішаний хор без супроводу *«Защебетав жайворонок»* (Харків: Книгоспілка, 1927) озвучує текст фрагменту з балади Шевченка *«Причинна»*, в якому зображується загадковий ранковий ліс. Загальна лінія безрепризного структурного розвитку здійснюється за принципом темпового розширення, що обумовлено, очевидно, прагнен-

ням до психологічно поглибленого відтворення картини природи, що пробуджується. Співвідношення музичних і поетичних структур викликає особливий інтерес. Так, у першій частині переважає рівномірний рух голосів з найбільш щільним їх сполученням у фразі, заповненій «зозульними» інтонаціями, і прозорість фактури. У другій частині темброві мотивні двоголосі перегукування приводять до яскравої, але нетривалої кульмінації, після якої звучить тиха заключна каденція з особливо привабливими моментами стреттного вступу голосів і щемливої передкадансової дисонантної гармонії.

Мішаний чотириголосий хор з супроводом фортепіано **«Ой діброво – темний гаю!»** (Харків: Книгоспілка, 1927) створений на слова невеликого пізнього вірша Т. Шевченка (1860), переробленого з вірша польського поета Яна Чечота, написаного останнім як вільний переспів західноукраїнської пісні, що була вміщена в альманасі *«Русалка Дністровая»*. В музиці хору, яка має складну безрепризну двочастинну форму з кодою, відсутній тематичний контраст, оскільки уся вона пронизана інтонаціями українських народних танцювальних мелодій: в першій частині – гречаників, танцю з віночками, коломийки й гопака, в другій – коломийки й гопака, в коді – танцю з віночками та коломийки. Калейдоскопічні проведення фрагментів танцювального характеру, в яких розвиток здійснюється «зусиллями» мотивних просувань з використанням точних, секвенційних, імітаційних та варіаційних видів повторювання, і які об'єднуються між собою довготривалою інтонацією на звуці *«Аа...»*, створюють барвисту картину нескінченного коловороту в природі. Цьому сприяють і неодноразові настійливі повторення рядків тексту (як одночасні, так і розбіжні у вертикальному звучанні голосів), і моторний характер супроводу з переважанням потоку гармонічних фігурацій. Тематична кода звучить несподівано сумно, заспокійливо, лірично.

Мішаний, з фортепіанним супроводом хор **«Понід горою ярм, долом»** (Харків: Книгоспілка, 1927) Хоткевич написав на слова пейзажного уривку з реалістичної соціально-побутової поеми Т. Шевченка *«Катерина»*. Розвинуту двочастинну форму хору складають два яскраво контрастних розділи. Перший будуватиметься з чотирьох каденційно завершених речень, розвиток яких

створює картину тривало-сумного спокою, глибоко зануреного у м'який колорит діатонічного ля мінору з перевагою автентичних фарб і щільної хоральної фактури. Контрастна музика другого розділу з початку й до кінця нестійка, компактність хорової вертикалі часом доходить до восьмиголосся. За способом розвитку цей розділ можна умовно поділити на два епізоди. Перший епізод цікавий з боку мішаного фактурного викладу, в якому п'ятиголосий подвійний канон «базується» на гармонічній основі напруженого й нестійкого зменшеного септакорду, котрий повторюється у вигляді фортепіанних фігурацій і хорової вертикалі (із «розкиданих» по семи-восьми голосам звуків того самого акорду). Весь епізод звучить на слова: *«Надувся вітер: як повіє»* і виконує зображальну функцію. У напруженому другому епізоді кульмінаційна вершина досягається засобами рівномірної пульсації двох зменшених септакордів, які відстоять один від одного на півтона і звуки яких розподілені по семи голосам хорової вертикалі. Наприкінці здійснюється загальне унісонне скочвання униз по хроматичному звукоряду і двічі сповільнений чотириголосий підйом по звуках того самого акорду, що завершується тонічним терцієвим тоном.

«Садок вишневий коло хати» (Харків: Книгоспілка, 1928) – триголосий однорідний хор у супроводі фортепіано на текст однойменного вірша Т. Шевченка, в якому відтворюється ідилічна картина весняного вечора в українському селі. До особливостей розвинутої двочастинної музичної форми слід віднести відсутність квадратності у розбудові розділів і таку процесуальну їхню зрівноваженість, при якій серединний епізод стає зображальним осередком «найтихішої» зони застиглого руху. Уся в цілому хорова мініатюра є зразком надзвичайно тонкої, ніжної кантиленної лірики, пройнятої інтонаціями вальсової пісенності, що нав'язні, очевидно, близькою ритмо-інтонаційною будовою народних варіантів пісень на цей Шевченковий текст.

Мішаний хор з фортепіанним супроводом *«Реве та стогне Дніпр широкий»* (Харків: ДВУ, 1927) ілюструє початковий текст балади Т. Шевченка *«Причинна»*. Він є монументальною композицією, яка має наскрізну форму розвитку і близька до кантати. Особливістю цієї форми є відсутність повторювання тематизму. Прагнучи відтворити найдрібніші деталі пейзажного

поетичного тексту, композитор надає індивідуального і зображального значення кожній його семантичній ланці. Внаслідок цього музична композиція поділяється на чотири великих розділи, в яких послідовно розгортається драматичний тематизм, що велично озвучує зміст Шевченкового тексту. Найбільш наповнений напруженими колізіями перший розділ хору (соль мінор – до мінор, темп швидкий). Починається він експонуванням титульних слів у низькому регістрі застиглих басів, після чого звучить могутній фрагмент на слова «*Сердитий вітер завива*», в якому тривалий ланцюг фраз на ці слова (36 вступів!) бере участь у величезному розгортанні тематизму, що ґрунтується на розвитку хвилеподібної висхідно-низхідної фрази шляхом переважно імітаційного повторювання її окремих елементів. У другому розділі (до мінор, дуже швидкий темп) основний розвиток припадає на слова «*Горами хвилю підійма*». Роздроблюючись на каденційно завершені будови, весь розділ має три стадії розвитку: на першій чітко й пружно звучить класичне чотириголосся; друга стадія пронизується розробкою різнотембрових тріольних субмотивів і увінчується кульмінаційним, двічі повтореним вокалізмом; на третій стадії настає рівно пульсуюче «заспокоєння». Лірико-драматичний третій розділ приваблює прозорою хоровою фактурою, імітаційними різнотембровими моментами та повною каденційною завершеністю. Четвертий розділ починається фортепіанним проґрашем в далекій тональності фа-дієз мінор. Його фактура ще більше прозора, він увесь наповнений ліричними, «акварельними», «лагідними» мотивами, субмотивами, інтонаціями, які разом створюють образ хитливої тиші, що наступила після стихійної негоди. Загальна логіка побудови масштабного хорового quasi-кантатного твору Г. Хоткевича, який так незвично й складно ілюструє знайомі Шевченкові рядки, що стали народними, підкоряється ідеї поступового спаду величезної драматичної напруги. Динамічна партія фортепіано виконує функцію зображального характеру, створюючи яскраве інструментальне акордово-гармонічне доповнення до складної хорової партитури.

Розгляд друкованих зразків літературної і музичної творчості Гната Хоткевича в галузі шевченкознавства переконливо засвідчує їх пізнавальну й неминущу науково-мистецьку цін-

ність. Адже на фоні соціальних катаклізмів початку ХХ ст., а пізніше – загального культурного підйому в умовах жорстокого адміністративно-репресивного періоду 1920–1930-х рр. потужна й різнобічна діяльність митця була спрямована на вільний розвиток української духовності і робила посильний внесок в єдиний актив художньої шевченкіани.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хоткевич Г. Федькович і Шевченко // Червоний шлях. – Харків, 1924. – № 10. – С. 174–215.

2. Хоткевич Г. Цим Шевченко великий? // Твори: в 2-х т. – Київ: Дніпро, 1966. – Т. 1. – С. 439–454.

3. Хоткевич Г. Тарас Шевченко: повість. – Львів: Каменяр, 1966. – 279 с.

4. Хоткевич Г. Тарасик: перша книга біографічної тетралогії / Ред.-упоряд. А. Перерва; відповідальний за випуск П. Черемський. – Харків: ІВК «Балаклійщина», 2002. – 592 с.

5. Супрун Н. Гнат Хоткевич і традиції українського універсалізму // Артанія: Альманах. – Кн. 3. – Київ, 1997. – С. 69–70.

6. Супрун Н. Гнат Хоткевич-музикант: Музично-теоретичне дослідження. – Рівне: Ліста, 1997. – С. 23–32.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 014.5 (477)

Ніна ЛЕВЧЕНКО,
*старший науковий співробітник
Музею історії історії Богуславицини
(м. Богуслав, Україна)*

МАРКО ВОВЧОК НА БОГУСЛАВЩИНІ

З Богуславським краєм на Київщині тісно пов'язане життя і творчість відомих діячів культури XIX ст. України і Росії. У Богуславі народився і провів дитинство Іван Сошенко (першовідкривач таланту Тараса Шевченка). Бував тут і сам Тарас Шевченко – в дитинстві та під час своєї першої подорожі Україною в 1845 році. Жив і навчався в Богуславі у 1847–1857 роках, а пізніше й учителював у 1860–1861 роках український письменник Іван Нечуй-Левицький. На деякий час місто стало домівкою для письменника-педагога Степана Васильченка і майбутнього композитора і диригента Олександра Кошиця. Тісно пов'язане з Богуславициною життя і творчість єврейського письменника Шолом-Алейхема.

Бальзамом для змученої душі відомої письменниці Марко Вовчок – Марії Олександрівни Лобач-Жученко, стала Богуславицина, де прожила авторка «Народних оповідань» майже дев'ять років (з серпня 1885 року по грудень 1893 року). Пізніше, з жовтня 1896 року по серпень 1897 року, приїжджала вона також залагоджувати неприємності у службових справах свого чоловіка, Михайла Дем'яновича Лобача-Жученка.

29 січня 1885 року чоловік письменниці Михайло Дем'янович Лобач-Жученко отримав повідомлення від Василя Васильовича Коновалова, начальника Київської удільної контори, про відкриття вакансії наглядча 3-ї округи в містечку Богуславі Канівського повіту, а в липні 1885 року Михайлові Дем'яновичу

було запропоновано приймати справи 3-ї Богуславської округи від колишнього управителя Миколи Іларіоновича Степановича.

6 липня він виїжджає до Богуслава. Його дружина Марія Олександрівна і їх син Борис, поки Лобач приймав справи і готував житло, кілька тижнів жили у київських знайомих. Через місяць, 6 серпня, глава родини повідомив рідних про можливий переїзд, і 10 серпня 1885 року Марко Вовчок разом із молодшим сином переїхали з Києва до Богуслава.

У «Спогадах молодшого сина», що були написані в 1927 році на Соловках, в Соловецькому концтаборі, Борис Михайлович Лобач-Жученко, згадує: *«...батько найняв будинок у декілька кімнат. Будинок цей було збудовано як селянську хату, себто мазані стіни й стріха, дерев'яна підлога була у всіх кімнатах. Будинок стояв на крутій горі, що спускалася до Росі, перед вікнами росли великі куці бузку. Доріжки привабливо збігали вниз до річки, де було хаотично накопичене каміння, що надавало берегу дикої краси. Річище все було в великих каменюках, що викликало в моїй дитячій уяві картини великих водоспадів і бурхливих річок. Рось у тому місці, проти нашої садиби, ніколи, навіть в самі люті морози, не замерзала, а вода по камінню з шумом неслася повз наш садок. Тину навколо нашої садиби не було – була вона загороджена лише ровом і живоплотом з дереви, в якій гніздилося безліч горобців»* [23, с. 15].

Оселилася сім'я Лобачів в орендованому удільним відомством будинку мирового судді Володимира Антоновича Колосовського (Колосовського). Ніхто навіть не здогадувався, що втомлена, знервована, хвора жінка – відома письменниця Марко Вовчок, творами якої в той час захоплювалася передова інтелігенція.

Будинок у Богуславі, в якому жила сім'я Лобачів, зберігся до наших днів. На ньому встановлена меморіальна дошка (до 125-річчя з дня народження письменниці), а в ознаменування 150-річчя – 11 серпня 1985 року – відкрито меморіальний музей письменниці. Тоді ж онук письменниці Борис Борисович Лобач-Жученко, невтомний дослідник її життєпису, передав до музею значну кількість копій листів із домашнього архіву Лобачів. Во-

ни служать основним джерелом дослідження життєвих перипетій Марії Олександрівни на Богуславщині.

Роки, пов'язані з Надросянським краєм, власне, виявилися найтяжчими, найскладнішими, та разом з тим і найщасливішими в її житті. Мрії про спокійне життя і плідну літературну працю в Україні здійснювалися повільно, оскільки попередні тяжкі переживання в Петербурзі, літературна поденщина, багаторічна перевтома від напруженої літературної праці, образливі випадки в пресі, оббріхування, пересуди, плітки, які переслідували її на кожному кроці, борги, втрата видавців, давніх друзів, шкідливий клімат Ставропольського краю, де сім'я жила перед переїздом на Київщину, – все це спричинило тяжку серцеву хворобу Марії Олександрівни.

Хвороба письменниці загострилася і через переживання, пов'язані з арештом старшого сина Бориса. На додачу, київські лікарі, крім серцевої хвороби, виявили в неї онкологічне захворювання, що потребувало оперативного втручання. Марко Вовчок відмовилася від операції і вирішила чекати смерті, що привело до ще більших душевних страждань.

Про пригнічений стан письменниці в цей час ми довідуємося з її листа, що задумувався як прощальний до сина Богдана, відправленого в другій половині серпня 1885 року: *«Мій любий! Пишу тобі, щоб довести, що я не вмерла, але відчуваю себе надзвичайно втомленою, і мені важко зібратися з думками, здається, я захворіла серйозніше, ніж ми думали, це мене пригнічує, бо я не хотіла б ще помирати, до того ж помирати, знаючи, що ти зачинений в небезпечній клітці, мені було б особливо боляче. Я все це кажу тобі для того, щоб сказати, що я тебе нестила все своє життя і щоб ти це добре знав, навіть якщо раптово помру і не матиму часу все це тобі ще раз сказати, але може статися і я проживу ще тридцять років»* [12, с. 206–207].

Лише влітку 1886 року Марко Вовчок трохи заспокоїлась, вірогідно, взяти себе в руки змусила тяжка хвороба молодшого сина Бориса.

В цьому ж році завідувач Київської удільної контори В. В. Коновалов запропонував Михайлові Дем'яновичу відремонтувати для контори удільної округи і житла двоповерхо-

вий кам'яний будинок на березі Росі в Хохітві. Михайло Лобач-Жученко, порадившись із дружиною, погодився. Таким чином, у червні 1886 року закінчився богуславський період життя письменниці.

25 червня 1886 року був підписаний акт про прийняття будинку, і сім'я Лобачів через кілька днів, в кінці червня, переселилася в нове помешкання за 3 версти від Богуслава.

Молодший син письменниці Борис у «Спогадах...» так описує тогочасні хохітвянські краєвиди: *«То були найкрасивіші, які тільки довелося бачити мені. Самі береги Росі дуже різноманітні: то річка тихо тече серед лук і полів, то на своєму шляху стрічає величезні скелі й починає стрибати по камінню й бризкати білою піною; до берегів її часто підходить величезний ліс, який тягнеться на 5–10 верстов. На берегах стоять велелюдні села в садках; проходили дороги (найбільша з Богуслава до Корсуня), переправи – все це оживляло прекрасну місцевість і надавало враження постійного руху... Будинок був кам'яний, двоповерховий, під бляхою. На другому поверсі було п'ять кімнат, унизу дві... З ідальні двері виходили на широкий балкон, де мама писала або шила»* [23, с. 16].

На щастя, виявилось, що страшний присуд лікарів не підтвердився. Марія Олександрівна, за порадою київського лікаря Александрова, припинила будь-яке лікування, стала бадьорою, зняла харчові обмеження, багато рухалася, купалася в спеціально збудованій на Росі купальні.

Спокійний ритм життя у хохітвянській садибі сприятливо подіяв на Марка Вовчка. 1887 рік – рік відновлення заочного знайомства з Миколою Чернишевським – знаменує собою початок нового стану в літературній біографії Марка Вовчка. І вона знову береться за перо, щоб за проханням М. Г. Чернишевського написати спогади про Миколу Олександровича Добролюбова та підготувати до друку його листи до неї. Через деякий час Марія Олександрівна виконала прохання, надіслати листи, які згодом були використані в «Матеріалах для біографії М. О. Добролюбова», що вийшли з друку по смерті укладача.

Завдяки Миколі Чернишевському почав готуватися ґрунт для видання творів Марка Вовчка. Він звернувся з пропозицією видати зібрання творів письменниці до редакторів та видавців

(зокрема, В. М. Лаврова, І. І. Баришева), що мало б спонукати автора підготувати свої твори до нового видання. Проте смерть Чернишевського перервала здійснення задуманого.

Натомість Марія Олександрівна зайнялася вихованням і навчанням молодшого сина. Разом з репетитором підліток опанував програму реального училища, самостійно вивчав німецьку та французьку мови, навчався столярній і палітурній справам, садівництву.

7 січня 1890 року закінчився трирічний термін Богданового заслання. Він обрав місцем проживання Саратов, куди в липні 1890 року переселився, заручившись постійною роботою в газеті «Саратовский дневник». Перед цим він працював в «Астраханском листке».

У березні 1890 року в листі до Богдана Марія Олександрівна цікавиться, чи не можна вмістити кореспонденцію її «приятеля» (тобто, її власні). Наприкінці 1891 року Марія Олександрівна надсилає початок «лікаревого» оповідання для публікації в газеті.

У кінці листопада 1890 року батьки відвезли Бориса до Києва і влаштували на квартиру до знайомого інспектора народних училищ Якова Івановича Гребенникова з тим, щоб його син, студент-медик, готував хлопця до п'ятого класу реального училища.

На початку лютого 1891 року Бориса в Києві відвідали батьки, і, хоча лишилися задоволеними, що син виріс і зміцнів, але почуття занепокоєності не полишало їх: мати турбувалася, коли із синового листа дізналася про його плавання по Дніпру під час повені.

На Великдень 1891 року, виконуючи дану матері обіцянку, в Хохітві приїхав Богдан Маркович. З Києва повернувся Борис. На сімейній раді вирішили відправити молодшого сина до Саратова з тим, щоб Богдан підготував його до вступу в реальне училище.

Як видно з листів того періоду, Марія Олександрівна сумує без дітей, хоча в Хохітві вона охоче клопочеться господарством, розводить курей, качок, індиків; допомагає Михайлові Дем'яновичу доглядати великий сад, У квітниках навколо будинку росло багато квітів, в яких особливо кохалася господиня:

троянди, резеда, левкої, геліотропи, конвалії, гіацинти, барвінок. Восени горщики з квітами переносилися до кімнат.

Для вступу Бориса в Саратовське реальне училище потрібно було подати заяву з додаванням метрики (свідоцтва про народження). Богдан наполегливо просить надіслати Борисові документи. Для батьків це виявилось проблемою, адже виникла потреба розкрити давню родинну таємницю для молодшого сина. Як пояснює дослідник життя письменниці Борис Борисович Лобач-Жученко, спираючись на документи сімейного архіву, справа в тому, що молодший син Марії Олександрівни був дошлюбного дитиною, але не її, а старшого сина, Богдана Марковича [14, с. 247].

Щоб мати право носити прізвище Михайла Лобача-Жученка, Борис був ним і Марією Олександрівною всиновленим, про що Київським окружним судом 28 липня 1891 року видана посвідка [14, с. 320]. Документи не були надіслані вчасно, і термін подачі їх до училища було пропущено.

Восени 1892 року Марія Олександрівна віддала Бориса до Вінницького реального училища, звідки він міг приїжджати на канікули до Хохітви.

Іван Васильович Дмитревський, завідувач Саратовської удільної контори в 90-х роках, запросив Михайла Дем'яновича Лобача-Жученка до себе помічником. Переїзд до Саратова не лише давав можливість жити поряд з родиною Богдана, але й змогу віддати молодшого сина до 7-го класу реального училища. І хоча Марії Олександрівні шкода було прощатися з Україною, з сільським життям, яке вона любила, знайомими, живописною надросянською природою, – вона погодилася на переїзд.

Восени 1893 року сім'я Лобачів прибула до Саратова. У той час це було велике, але невпорядковане, запилене місто, життя в якому не приносило Марії Олександрівні бажаного спокою і задоволення. Її вабила розкішна сільська природа, серед якої вона прожила багато років на Богуславщині. Цей сум виразно проглядається в листах письменниці до Бориса в Петербург, датованих 1894–1895 роками:

«Ты спрашиваешь, привыкла ли я к Саратову, т. е. примирилась ли я, что ли?»

Как тут мириться или не мириться, когда необходимо в нем жить. И вот живу. Ничего в нем нет привлекательно-го. Природа какая-то тощая, то и дело пыль. Конечно, я бы отдала его за одну веточку растущего над Росью чебреца» [12, с. 278].

«У нас по-прежнему отвратительная погода, жарко, ветер и пыль столбом. О, милая Рось и твои зеленые берега, как легко там дышать!» [12, с. 281].

На берегах Росі Лобачам довелося побувати знову в 1896–1897 роках, оскільки Михайло Дем'янович став жертвою інтриг чиновників, і виникла потреба негайно залагодити справу. Суть її була в тому, що колишні співробітники з Києва і Богуслава написали наклепницького листа, підписаного богуславським орендатором Дмитром Івановичем Кубишкіним і підтриманого Олексієм Григоровичем Преображенським, урядовцем, якому Лобач-Жученко при в'їзді до Саратова передав управління 3-ю Богуславською удільною округою.

Недрузи звинувачували Михайла Дем'яновича у службових зловживаннях десятирічної давності, розраховуючи на те, що довести невинність Лобача-Жученка за давністю буде неможливо, але репутація його все одно буде заплямованою. У зв'язку з цими неприємностями М. Д. Лобач-Жученко був відрахований в «резерв» до закінчення слідства без збереження утримання. Посивілий за кілька днів, він хаотично курсував між Петербургом, Саратовом, Києвом і Богуславом, збираючи свідчення, відновлюючи в пам'яті забуті факти, щоб зняти з себе ганебні звинувачення.

Марія Олександрівна дуже турбувалася несподіваними службовими неприємностями чоловіка і поринула в заходи щодо його реабілітації. У жовтні 1896 року вона приїхала до Києва, а через тиждень разом з чоловіком – до Богуслава, зупинившись у свого кума Колусовського. Крім Богуслава, жили вони біля Миронівки, на хуторі Скалозубів, в Стеблеві у Калиновських. Марко Вовчок допомагала збирати документи, свідчення людей (опитано близько 130 осіб), склала і переписала від руки детальне пояснення Михайла Дем'яновича слідчому, пізніше надруковане Богданом у типографії «Саратовського дневника» у вигляді окремої книги на 115 сторінок.

Взимку 1897 року Лобачі деякий час жили в Каневі, де йшли засідання з'їзду мирових суддів. За враженнями від судового засідання 17 січня 1897 року про побиття селян приставом Труновим, Марко Вовчок написала гостру публіцистичну статтю «Удельные нравы», яка була надрукована в газеті «Саратовський дневник» 28 березня 1897 року.

Вірогідно, що перебуваючи в Каневі, Марко Вовчок відвідала могилу свого літературного батька Тараса Шевченка.

Слідство тривало до 25 вересня 1897 року, коли в Київській судовій палаті складено позитивний для М. Лобача-Жученка висновок, що повністю спростовував усі звинувачення і кваліфікував скаргу як наклеп. По закінченню слідства Марія Олександрівна в кінці серпня 1897 року від'їздить до Саратова.

Михайло Дем'янович Лобач-Жученко в березні 1899 року ще раз побував на Надроссі. Отримавши призначення на посаду земського начальника 2-ї дільниці Александровського повіту Ставропольської губернії, він заїхав по дорозі до місця призначення у Київ, Богуслав і Хохітву, щоб запросити деяких колишніх співробітників на роботу в свою канцелярію, попрощатися з численними друзями і попросити їх підшукати на березі Росії будиночок із садом.

Марія Олександрівна мріяла після виходу чоловіка на повну пенсію оселитися в Богуславському краї, і він, виходець із Полтавщини, гаряче підтримував цей намір дружини. Це прохання подружжя неодноразово повторювало в листах до друзів (Вікторові Лукашевичу, Павлові Мартинюку, Василеві й Оришці Скалозубам та іншими). Один із останніх відгуків на ці звернення міститься в листі доброго знайомого Лобачів, поляка-орендаря Віктора Лукашевича, від 11 липня 1903 року: **«Дай Бог, чтобы скорее Вы возвратились на Украину, в наши родные места [20].**

Марко Вовчок не жила в розкошах, але мала багато друзів та знайомих. Як відомо з листування, спогадів чоловіка та синів, Марія Олександрівна на Богуславщині часто спілкувалася з місцевими селянами-українцями, євреями, поляками-орендарями, богуславськими міщанами та місцевою інтелігенцією. Багатьом сім'ям вона допомагала в різних справах, підтримувала листу-

вання довгий час після виїзду з України, не забуваючи ніколи посилати гостинці своїм численним хрещеникам.

Селяни в той час ходили в національному одязі і дотримувалися старовинних звичаїв та обрядів. Розмови з ними дозволяли письменниці поповнювати свої етнографічні записи, давали їй нові життєві теми, які вона хотіла далі опрацьовувати, розробити їх, і навіть частково зробила це у своїх наступних творах. Живучи в середовищі трудівників, серед євреїв, селян і міщан з їх традиційними звичаями і побутом, Марко Вовчок все своє творче життя займалася фольклористично-збирацькою роботою. Щоденне спілкування з простими людьми, безпосередня участь у святах і обрядах (кумування, весілля), знайомства й розмови, фольклорні записи – все це було неоціненним джерелом літературних тем і життєвих прототипів майбутніх творів. Фольклор відкривав перед письменницею можливість глибоко проникати до психології українського селянина, в його найпотаємніші думки і почуття. Тому Марко Вовчок так прагнула заглибитися в сферу їх щоденних клопотів і духовних інтересів.

Вона не лише пильно прислухалася до мови, але й нотувала пісні та казки, кожне цікаве слово, кожну приказку, прислів'я, ботанічні та інші терміни. Таким чином, залишила не тільки багаті етнографічні записи, але й цінний словник, в якому українські слова пояснювалися французькими висловами, бо письменниця вільно володіла французькою.

Багато пісень і прислів'їв Марко Вовчок записала на Богуславщині. На жаль, точно встановити, коли, де і від кого вони записані, неможливо. На більшість із них лише помітка «Канівського повіту».

Пісні, записані Марком Вовчком в Канівському повіті, а Богуславщина в той час входила до його складу, опубліковано в збірці «Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича» [28].

За позначкою «Канівського повіту» подаються записані письменницею пісні «Ой був козак морквяний, коник буряковий», «Ой Ярема да Хома – рідне браття було», «Ей хто, ей хто, хто поза рікою ходить», «Ой ходив чумак у Карась-базар», «Чи се тая криниченька, що я воду пив», «Ой у полі криниченька,

орли воду п'ють», «Була жінка мужика, пішла позивати», «Була в мене жінка, була в мене любка».

Марія Олександрівна листовно спілкувалася з сім'єю Семена та Ганки (Агафії) Павлівни Ситниченків, у яких вона хрестила сина Григорія; з родинами Оришки та Василя Скалозубів і хохітвянського старости Мусія (Моисея) Любченка; з членами родини Івана Олійника, син якого був приятелем Бориса Лобача-Жученка, і з домашніми Макарія Найдена, який працював в удільній окрузі разом з Михайлом Дем'яновичем, а син його був товаришем Бориса.

Частина місцевих селян і співробітників Михайла Лобача-Жученка виїхала з ним. Серед них найбільше відомо про Степана Лаврентійовича Ращенка, що поїхав услід за Лобачами в село Олександрівське Ставропольської губернії поблизу Нальчика і працював у лісовому відомстві. Пізніше він був лісничим у Нальчику, одружився і залишився там назавжди.

Велику допомогу Марія Олександрівна надавала сім'ї Павла Семеновича Мартинюка, який служив під началом Михайла Дем'яновича у конторі удільної округи в Хохітві, а його дружина Софія Мартинюк була в родині Лобачів куховаркою. Їх неповнолітню дочку Варвару, яка служила нянькою в сім'ї Олексія Преображенського, збездістив господар. У 1898 році Варвара народила сина Леоніда, і управитель намагався відкупитися (давав 100 рублів) при умові, що Павло Мартинюк відішле дочку в інші краї. За цю справу взялася Марія Олександрівна і понад 6 років допомагала Мартинюкам писати заяви і скарги, запрошувала на захист їхніх інтересів саратовського адвоката Самуїла Єфремовича Кальмановича, а згодом ставропольського адвоката Григорія Миколайовича Прозрителева. Павло Мартинюк, у свою чергу, допомагав Лобачам відшукати житло для купівлі і подальшого проживання на Богуславщині після виходу глави родини на повну пенсію.

З-поміж представників повітової інтелігенції, найкращі відносини у Марії Олександрівни були з польськими орендарями удільних земель та маєтків. З особливою повагою вона ставилася до старого Адама Калиновського, учасника польського повстання 1863 року. З його родиною дружила сім'я Лобачів. *«...Вона його часто розпитувала про Сибір, де він був на за-*

сланні та про інше», – згадує молодший син Марії Олександрівни Борис [23, с. 20].

Поляки, які бували в Хохітві та в Богуславі у Лобачів, часто дивувалися, що Марія Олександрівна добре розмовляє польською мовою, знає їхню літературу та історію. Їй подобалися твори «Без догмата», «Сім'я Половецьких», «Ескізи вугіллям» Генріха Сенкевича, але його роман «Вогнем і мечем» Марко Вовчок критикувала за тенденційне висвітлення історичних подій.

З інших польських авторів письменницю найбільше цікавили твори Елізи Ожешко, Болеслава Пруса, Климента Юноши, – книги, які вона виписувала через магазин Ідзіковського в Києві.

Добрі стосунки склалися з сім'єю поляків Віктора Казимировича Лукашевича, Володимира Феліксовича Томашевича, Олексія Вернадського, Осмольського (переїхав за Михайлом Дем'яновичем до Саратова), Костянтина Євстафієвича Ольшанського (працював писарем у Лобача) та іншими, з якими довгий час тривало листування.

У Богуславі, де Лобачі жили близько року і часто бували пізніше, письменниця познайомила з життям і побутом євреїв, що пізніше знайшло відтворення у її творах. Найбільше товаришувала з Хаєм Абрамовичем Гуртовим – старшим писарем М.Д. Лобача-Жученка, з яким вони довгий час листувалися після від'їзду з Надросся. Хаїм Гуртовий в листах до письменниці описував єврейський побут і правове становище євреїв. В одному зі своїх листів до чоловіка (1899 рік) Марія Олександрівна писала, що добре було б Михайлові Дем'яновичу забрати Гуртового до себе в Александровське і влаштувала його діловодом.

В листі Хаїм Гуртовий дякує Марії Олександрівні за листа й оповідання «Хитрий Хаимка», яке, «...*согласно Вашому решению, я теперь считаю своею собственностью*» [11, с. 383].

Працював у Михайла Дем'яновича писарем і єврей Гершко Лоев. Знайомими були богуславські євреї – Давид та Гершко Покраси.

Особливі стосунки у Марії Олександрівни склалися з місцевими релігійними сектантами «штундистами». Як згадує М. Д. Лобач-Жученко: *«Братья-руководители этой секты ...*

охотно посещали ее, беседуя о преследовании их полицией, облавах молитвенных собраний, отбирании урядниками Библии и Евангелия... а после... пристав... одного из упорных рвал за бороду, пока на ней не показалась кровь. По этому поводу рукою Марии Александровны от имени угнетенных была написана не одна жалоба на имя Победоносцева, но ответа не получили» [17, с. 9].

Марко Вовчок спілкувалася не лише з дорослими. Степан Ращенко згадує про своє знайомство ще в дитинстві із письменницею: *«Трохи згодом із сусідньої кімнати вийшла «окружена». Вона так само лагідно привіталась з нами і, перепитавши, як ми себе почуваємо, що робимо дома, запитала: «Ви прийшли по книжки?» Коли ми potwierдили, що по книжки, вона вийшла в свою кімнату і була там довго, хвилин 20–25. Вона винесла дві пачки книжок, і давши нам по одній, сказала: «Ось вам книжки, читайте... Книжок було 12 – і оповідання, повісті, як пригадую, були твори Марка Вовчка – «Кармелюк», «Маруся» та інші» [15, с. 86].*

Марія Олександрівна завжди знаходила з дітьми спільну мову, щось їм розповідала, читала казки, і вони часто сміялися.

Листи письменниці – це золотий фонд української культури, багатий матеріал для пізнання духовного світу і особистості письменниці, її оточення, епохи, в якій вона жила і працювала, джерело до розкриття біографії не тільки Марка Вовчка, а й інших письменників та людей, які жили поряд.

Рукописна спадщина Марка Вовчка, зокрема, епістолярна, зберігається в різних країнах – Росії, Франції, Канаді, Україні. У цьому дослідженні використано епістолярій, опублікований у літературі, і матеріал, що зберігається в музеї письменниці в Богуславі.

Як і художні твори, листи Марко Вовчок писала трьома мовами – українською, російською і французькою. З українськими селянами вона листувалася їхньою рідною мовою, а з родиною та літературними знайомими – російською і французькою.

У листах Марія Олександрівна постає як вірний друг, любляча, дбайлива жінка та ніжна й розумна матір, проте листи свідчать, що саме тільки родинне життя, без творче праці, не могло її задовольнити, і це викликало іноді сумні настрої.

В епістолярії письменниця використала жанрові і стильові норми, що склалися в тодішній російській епістолярній літературі. Тут чітко проявилася її неповторна людська творча індивідуальність.

Численні соціально-психологічні характеристики, публіцистичні начерки розкидані у багатьох листах Марка Вовчка цього періоду. Навіть у кореспонденціях на суто ділові і родинні теми щоразу відчуваємо гостре перо художника-сатирика. Ніби ненароком, кількома штрихами, змалювала письменниця образ бездушного чиновника-бюрократа в листі до Богдана Маркевича, писаного 6 квітня 1890 року: «...*Коновалова уже нет. А на его месте какая-то больная кикимора, засохшая в чинах и обратившаяся сама в какой-то пергамент...*» [12, с. 234]. У наступному листі до сина письменниця в іронічно-глузливому тоні окреслює ще один різновид чиновницької братії: «*В настоящую минуту у нас ревизующий весьма болтливый барин, желающий слыть высокообразованным, культурный либерал, поющий (очень хорошо) романсы и умеющий ценить жареного барашка с point d'ail...*» [12, с. 235].

Марія Олександрівна виписує ще два іронічних портрети: колишнього монаха Івченка, який працював писарем у конторі Лобача-Жученка, та кухарки Софії. Перший з них постає перед нами в такому вигляді: «*Ивченко еще живет, но все монашеское утратил и монашеский балахон куда-то сплавил. Теперь эта фигура в клетчатых розово-голубых штанах и жилете, в сапожках с носками на нет, в щегольской фуражке и в рубашке, вышитой розами. Весьма любезен с девицами и ими весьма ценим* [12, с. 256].

Куховарку Марко Вовчок описує так: «*Софья пьяна несомненно: не замечает, что у нее выпачкан весь нос сажеею. Принесла нам в презент хлеб, выпачкан дорогою в грязи, т. е. в пыли, беспрестанно подходит меня целовать и называет серденьком и сердечком, улыбается, деньги все растратила и радостно заявляет, хотя коснеющим языком, что она щедра и для внучат не жалеет и т. п.*» [12, с. 261].

Ці публіцистичні вставки в листах Марка Вовчка нагадують сатиричний шевченківський стиль. Як і Шевченко, Марко

Вовчок виділяє якусь одну, зрідка кілька провідних рис для негативної характеристики людини.

Зовсім іншого забарвлення набувають портретні замальовки дітей, які бувають в родині Лобачів: *«...у нас есть некий Софрон, молодой человек лет 12, первостатейный плут, прехорошенький и преумный, которому прощаются до сих пор все плутни и пассажи в силу того, что он делает прыжки совершенно такие, как делал ты, когда бывал доволен. Тоже потирает руки и взвизгивает, когда папа позовет его ехать держать лошадь в Богуславе и т. п.»* [12, с. 256], *«...юный Панич, ...глаза у него черны как сапог, вычищенный мастером этого дела, одет франтом во все светлое, отчего кажется еще брюнетнее, как говаривала одна знакомая старушка, называвшая омнибус обнибусом, вертляв необычайно и услужлив в той же мере. При этом очень туп в науке канцелярской. Во-вторых, Григорий (Гершко) Лоев, сын того, которого Лютра выгнала из Роси, большеглазый и чрезвычайно смышленный юнец, на вид лет 12, способный и очень грамотный. Есть основание предполагать, что он всех заткнет за поясок своих пестренских штанишек, прикрытый узеньким коричневым пиджачком. Внимателен, проворен, сосредоточен на канцелярии и до противности скромн»* [12, с. 260–261].

Чарівності та поетичної вишуканості в своїх листах Марко Вовчок досягає за рахунок народних прислів'їв і приказок, фразеологізмів та інших зворотів, що є важливим компонентом її стилю як у художніх творах, так і в письмових посланнях. Мислення фольклорними образами – характерна ознака її творів і листів: *«... все так й лезет в душу пословица – по правді роби, по правді й очі вилізуть»* [12, с. 230]. *«Твій лист – то мені, як мед, тільки бодай тому полинь, хто його писав...»* [12, с. 348]. *«С весны иудейский Богуслав заспешил вдруг в Гамерику, как тут именуют ее. Уехал Гершко Покрас и много других, которых ты знал, но многие и вернулись, «бо испузались», говорит сторож Тарновський, – бо «так страшно, такая страшная вода мори, сцо не можно й рассказать»* [12, с. 259].

Марко Вовчок подає цікаві описи тих надросянських місць, де їй довелося жити. Особливо вона любила весну: *«Сей-*

час пошел первый дождь, вода в Роси очень высокая. Огромный куст на углу острова, где садятся стаями воробьи, почти весь спрятался, и не видать ни единого камня, пока можно окинуть глазом. Гуси и утки целые дни наслаждаются, хотя волны их бросают во все стороны и приходится иногда возвращаться задом наперед» [12, с. 250].

«Везде выросла чудесная трава, ярко-зеленая и густая такая, что жук не пролезет. Посеяли такой же. Сад никогда еще не был такой зеленый и душистый. Твоя груша цвела особенно хорошо, и цвели еще новые, которые никогда не цвели. На одной, что около твоей, огромные цветы. Яблоня перед канцелярскими окнами и та теперь вся розовая, над дорожкой тоже цвела, потом цвели две яблони, которые за балконом на полугоре, и яблоня около черемухи, и груша. А черемуха, как прелестно цвела!» [12, с. 252].

Марко Вовчок в своїх листах ніби знову оживає, наближається до нас, безпосередньо постає в радощах і стражданнях свого життя. Письменниця стає зрозумілішою для нас як незвичайна жінка своєї епохи, як щедрий багатий талант. Епістолярій Марка Вовчка, виходячи за межі звичайного побутового листування, став класичним прикладом словесного мистецтва і документального біографічного джерела.

Знайомство з побутом єврейської бідноти в Богуславі, її спостереження, були відображені в оповіданні «Хитрый Хаимка», яке докладними описами побуту й психології євреїв, сумним гумором трохи нагадує твори Шолом-Алейхема, життя і творчість якого пов'язане з Богуславом. Це оповідання вперше було надруковано 24 жовтня 1902 року в «Киевской газете» № 294 [5, с. 427–442]. У ньому йдеться про містечкового єврея-шорника Хаїма Аксамитного, майстра на всі руки, що намагається догодити панам, виконує їхні забаганки. Все це він робить лише заради того, щоб здобути хорошого молока для своєї голодної родини – смертельно хворої дочки Перлі, малої Рифки та дружини з двома немовлятами.

З невимовною радістю і обережністю несе він зароблене молоко, та принизливе знущання панича-гімназиста і його приятелів змушують Хаїма повернути такий необхідний для домашніх продукт – гордість бідняка переважає голод. Автор опові-

дання співчутливо і доброзичливо змальовує образ знедоленої, але гордої людини, а зневагу і сарказм направляє на членів панської сім'ї.

Відома ще одна незакінчена повість з єврейського життя – «Холодний зимний вечер», дія в якій, очевидно, відбувається в Богуславі, який письменниця назвала «селом Батурівкою» [6, с. 88–96]. В ній розповідається про життя бідної єврейської родини, яка складається з «батурського мужского й дамского портного» Аврама Подольського, його дружини Рифки, дочки Етлі та немовляти Гейнаха. Вмирає хвора Рифка, нарешті вмирає і Аврам, якому загрожує виселення, а нещасних сиріт забирає їх приятель Берко. Письменниця акцентує увагу читачів на прихильному братському ставленні селян-українців до бідної єврейської родини, а вороже ставлення персоніфікується в особі родини урядника Квочки. Очевидно, повість готувалася до публікації в якомусь російському журналі, бо всі українізми в мові, звичайні для російських творів Марка Вовчка, замінені російськими еквівалентами.

Твір «Чужина», розпочатий наприкінці 90-х років XIX століття, присвячений переселенцям з України в Середню Азію і на Амур, залишився незакінченим, у рукописі, написаний олівцем у саморобному зошиті. Автограф зберігався в родинному архіві професора О. К. Дорошкевича і вперше публікувався в семитомному виданні творів письменниці, виданому в 1964–1967 роках [6, с. 68–88]. Власне, це початок великої повісті російською мовою з українськими цитатами про українських селян-переселенців. Відомо, з якою уважністю Марко Вовчок збирала матеріали для цієї повісті, – перекидаючи силу книжок про Середню Азію і розпитуючи селян, що змушені були повернутися звідти. З багатьма селянами, які залишилися після тяжких пригод на місці, вона листувалася.

Письменниця готувала повість для якогось російського журналу, але думала і про українську редакцію. Принаймні, саме її, очевидно, мала на увазі, коли писала редактору журналу «Киевская старина» Володимирі Науменкові 9 листопада 1903 року: *«Вторую сказку вышлю, как только перепишется, что в глухом углу, где я живу, сопряжено с немальми затруднениями. За нею последует «Розбишака» и «Чужина».*

Робота идет чрезвычайно медленно, потому что приходится доставать из-под снега» [12, с. 394].

Безземелля найбідніших селян змушувало багатьох із них залишати рідні хутори й села, переселятися до Середньої Азії та в далекий Сибір. В освоєнні окраїнних територій царської Росії був зацікавлений уряд, який широко пропагував райське життя на неораних вільних землях. Марія Олександрівна не лише розмовляла з тими, хто виїздив і дізнавалася, які пільги обіцяли переселенцям і як їх потім обдурювали, а й листувалася з деякими богуславцями, зокрема, Михайлом Бондаренком і Фокієм Омельченком, що виїхали за Урал. Сюжет твору підказав хохітвянський староста Мойсей (Мусій) Любченко, відповідаючи в листі на запитання Марії Олександрівни про переселенців у Ферганську область. Марко Вовчок з обуренням пише про бездушність і бюрократизм царських чиновників, яким було доручено справи переселенців. Дія оповідання відбувається у тихому українському селі, на галасливій сходці селян, які вирішили переселитися в Середню Азію. Одні вважають, що гірше від переселення не буде, інші сумніваються, чи буде краще жити в чужих далеких землях. Письменниця зображує прощання переселенців з хатами, своїми клаптиками землі, садочками. Далі йдуть картини виснажливої поїздки у вагонах четвертого класу до берегів Каспійського моря. Співчутливо змальовується життя українців – часом просто неба під палаючим сонцем, а потім – під дощем, зливою і холодним вітром.

З обуренням Марія Олександрівна описує будинок царського чиновника, в залі якого ***«...не тільки вільно могли танцювати двадцять п'ять пар, а навіть дуже легко влаштувалися аматорські спектаклі»*** [6, с. 78].

Власникові розкішного будинку все ніколи було зайнятися переселенцями, і вони мокнуть і мерзнуть кілька тижнів.

Нарешті вимучені, схудлі переселенці опинилися на місці. Від дизентерії ще в дорозі та після приїзду на місце померло багато дітей. Письменницю особливо непокоїло те, що повість «Чужина» залишилася незавершеною, адже сама вона була вічною мандрівницею, змолоду любила переїзди, легко знімалася з місця, а під старість так гостро зрозуміла, що таке власна домів-

ка. Згадуючи хохітвянських селян, розуміла й приймала близько до серця біди переселенців.

Найкраще зрозуміла стан душі Марка Вовчка Оксана Іваненко, тонко помітивши в повісті «Води з кринички» думки самої письменниці. – *«Як здригалося серце, коли бачила – люди знімаються зі своїх місць, де ще з дідів-прадідів посаджені були дерева і рідна хатина була сповнена пам'яттю, сімейними переказами і наче берегла, але ж була вже неспроможна вберегти, захистити, бо з усіх кутків, з усіх щілинок виглядали, і виростили, і глузували злидні, дітям здавалося, що й імена у цих «злиднів» є: «податки», «відробітки», «борги»...* [10, с. 631]. Твір вражає своєю викривальною силою. Коли б Марко Вовчок і закінчила «Чужину», то виникає великий сумнів щодо її публікації в той час із цензурних міркувань.

Вперше у виданні творів письменниці в 1964–1967 роках надруковані «Іжак», «Праведний суд», «Тютюн і тютюнка», «Вовк», «Ольга Ситниченко», «Весною» та «Из дневника», які Марко Вовчок писала на Богуславщині або невдовзі після від'їзду в Саратов [6, с. 96–100].

Переслідування сектантів з боку офіційної церкви та влади також обурювало Марію Олександрівну. На основі спостережень під час життя в Хохітві Марко Вовчок писала нарис «Ольга Ситниченко» українською мовою про штундистів Пилипчика і Ольгу Ситниченкову. В автографі над нарисом рукою М. Д. Лобача-Жученка помічено: «Деревня Тептиевка. Живая беседа».

Чудове незавершене оповідання «Из дневника» про маленьку українку Ганку, яку її господиня називає «Анюtkою» і примушує говорити російською мовою. Горда Ганка вперто відмовляється підкорюватися цим вимогам. Письменницю цікавлять такі непокірні люди, які знаходять в собі сили для протесту, не бажають сліпо віддаватися нарузі, як ця маленька героїня.

Можливо, казка «Предприимчивый шмель», датована 26 серпня 1899 року, теж була розпочата на Богуславщині, оскільки в ній в алегоричній формі зображене життя української провінційної інтелігенції, з якою так близько письменниця познайомилася саме в богуславські роки [3, с. 282–329].

28 березня 1897 року в газеті «Саратовский дневник» було надруковано без підпису кореспонденцію «Удельные нравы», що її надіслала Марія Олександрівна [7, с. 394–396]. В ній розповідається про розгляд на з'їзді мирових суддів у Каневі двох справ. У першій йдеться про побиття двох селян-підводчиків з села Шупиків Швидченка і Виграненка удільним наглядачем Олексієм Преображенським і приставом Труновим влітку 1896 року. Сутичка між селянами (у яких поламалися вози) і панами сталася на дорозі від містечка Богуслава до станції Миронівка. В другій справі йдеться про образу бабусі Березової, яку удільний лісник Чахурський, шурин пристава Трунова, спіймав у лісі за допомогою лісового сторожа, зірвав з шиї коралове намисто і жорстоко побив. В обох випадках з'їзд скасував постанови мирових і виніс суворіші вироки. Більшість творів Марка Вовчка кінця 1880-х – початку 1890-х років, на жаль, залишилися незакінченими.

Таким чином, саме на Богуславщині, де родина Лобач-Жученків прожила майже дев'ять років, Марія Олександрівна, милуючись красою надросянської природи, дихаючи цілющим лісовим повітрям, стала бадьорішою, почала цікавитися селянським життям і побутом і збирати місцевий фольклорний матеріал. Спілкування з богуславцями давало Марії Олександрівні матеріал для нових творів, начерки яких письменниця залишила в своїх записниках того часу. У ній прокинулася колишня Марко Вовчок, і вона знову береться за перо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко В. Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. – К., 1918. – 240 с.
2. Брандис Е. Марко Вовчок. – М., 1968. – 334 с.
3. Вовчок Марко. Казки: Для серед, шк. віку / Упоряд. і прим. В. О. Дорошкевича та І. Т. Купріянова. – К., 1988. – 383 с.
4. Вовчок Марко (1833–1907). Рекомендований покажчик літератури. – Львів, 1969. – 52 с.
5. Вовчок Марко. Твори: В 6-ти т. / За ред. О. І. Білецького. – К., 1955-1956. – Т. 5. – 1956. – 460 с.
6. Вовчок Марко. Твори: В 7-ми т. / За ред. О. С. Засенка. – К., 1964–1967. – Т. 7. – Кн. 1. – 1966. – 598 с.

7. Вовчок Марко. Твори: В 2-х т. Т.2 / Упоряд. і приміт. О. Білявської. – К., 1983. – 487 с.
8. Вовчок Марко. Статті і дослідження. – К., 1983. – 312 с.
9. Грицай М. С. Марко Вовчок: Творчий шлях. – К., 1983.
10. Іваненко О. Д. Марія: Роман, повісті. – К., 1986. – 645 с.
11. Листи до Марка Вовчка: у 2-х т. – К., 1979. – Т. 2. – 556 с.
12. Листи Марка Вовчка: у 2-х т. – К., 1979. – Т. 2. – 624 с.
13. Лобач-Жученко Б. Б. Марко Вовчок на Кавказе. – Нальчик, 1976. – 184 с.
14. Лобач-Жученко Б. Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – К., 1983. – 464 с.
15. Лобач-Жученко Б. Б. О Марко Вовчок: воспоминания, поиски, находки. – К., 1987. – 399 с.
16. Лобач-Жученко Б. Б. Про Марка Вовчка. Сторінки до біографії письменниці. – К., 1979. – 310 с.
17. Лобач-Жученко Б. Б. Мои воспоминания о жизни М. А. Л. (Марко Вовчок) на Кавказе, 1912 г. Музей Марка Вовчка (далее – ММВ). НДФ №199.
18. Мартынов А. Ф. Н. Г. Чернышевский в восьмидесятые годы. – Саратов, 1983. – 304 с.
19. М. З. (Марія Загірня). Маркович Афанасий Васильевич. Биографическая заметка. – Чернигов, 1896. – 31 с.
20. ММВ. НДФ № 224.
21. Пономаренко М. Творчість Марка Вовчка богуславського періоду // Нові рубежі. – 1984. – 3 липня.
22. Слоньовська О. В. Конспекти з української літератури. Нове прочитання творів 9 кл. – К., 2000. – 591 с.
23. Спогади молодшого сина. ММВ. НДФ. № 198.
24. Тараненко Микола. Марко Вовчок. Літературний портрет. – К., 1958. – 140 с.
25. Твори Марка Вовчка. В 3-х т. Т. 1. Видання Б. Лепкого. – Київ – Ляйпціг, 1926. – 556 с.
26. Худаш Л. С. Вивчення творчості Марка Вовчка в школі. – К., 1964. – 144 с.
27. Хаврус С. Л. «О, милая Рось...» // Нові рубежі. – 1983. – 5 квітня.
28. Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича / За редакцією О. І. Дея. – К., 1983. – 556 с.
29. Шевченко Тарас. Малий Кобзар: Вибрані поезії для дітей / Упоряд. й приміт. Є. Кирилюка та В. Шубравського. Вступна стаття О. Білецького. – К., 1970. – 443 с.

Наталья СМИРНОВА,
доктор филологических наук, профессор,
независимый исследователь
(г. Нальчик, Кабардино-Балкария, Россия)

ОПЫТ РЕТРОСПЕКТИВНОГО ПРОЧТЕНИЯ МАРКО ВОВЧОК

В последнее время замечается оживление интереса к творчеству М. Вовчок, которое все чаще рассматривается как интереснейший объект гендерных исследований. К слову сказать, творчество писательницы действительно дает прекрасные возможности для уточнения многих моментов в «женско-мужском» диалоге, ведущемся в литературе на протяжении последних столетий. Но не менее важным оказывается и целый ряд вопросов, связанных как с ее украинско-русским литературным двуязычием (впрочем, она попыталась заявить о себе и во французской литературе) и соответственно – ролью и местом в обеих литературах, так и с выбором ею текстовых стратегий, радикально менявшихся несколько раз на протяжении ее творчества.

Главным же остается вопрос: Марко Вовчок – это *прошлое* литературы, интересное как объект исторического исследования или ее произведение обнаруживают способность к преодолению границ породившей их историко-культурной эпохи? Что она представляет собой для *иных времен* и *иных нравов*?

Ретроспективное чтение прозы М. Вовчок позволяет прийти к интересным, порой неожиданным выводам. По крайней мере, оно не разочарует ни читателей, ни литературоведов. В отличие от многих своих современников Вовчок удалось создать легким, ясным языком очень живые книги не о *тенденциях*, а о **людях в повседневности** – в их порывах и мелкости, иллюзиях и заблуждениях, обретениях и поражениях – параллельно с Гончаровым («Обломов», 1859, «Обрыв», 1869) и во многом предвосхищая Чехова.

Эти книги, вобравшие в себя опыт двух литератур, демонстрируют интенсивность межлитературного диалога, интерактив-

ность литературного процесса, внося современные коррективы в проблему «влияний», «подражаний» и «заимствований». Сразу заметим, что в случае с Вовчок можно говорить о ее вписанности сразу в несколько типологических и смысловых рядов – от Шевченко и Пушкина до уже названного Чехова и Мопассана.

Смена ею языковых регистров – украинский-русский – выявляет новые возможности понимания целого ряда вопросов, связанных с интересом, возникшим к языку как таковому и национальным языкам, что особенно остро зазвучало в Российской империи первой половины XIX века. Т. Шевченко, также писавший на украинском и русском языках, даже мечтал о создании некоего *синтетического* – украинско-русского языка, образец которого он дал в поэме «Сатрап и Дервиш» (было написано лишь начало поэмы под заглавием «Юродивый»). Подруга писательницы Юлия Ешевская свидетельствует в своих воспоминаниях о том, какие разгорались споры, когда муж Марии Александровны, Афанасий Васильевич Маркович, доказывал, что она вообще не должна писать по-русски. Она же возражала, что считает своим долгом вести борьбу с «неволей-рабством» всеми доступными ей средствами и потому не может ограничиться одним украинским языком. Но только ли в борьбе с «неволей-рабством» здесь дело? Или созданное Вовчок позволяет говорить об иных, сугубо эстетических причинах обращения к тому или другому языку?

Сам процесс восприятия сделанного ею читается как интереснейшая глава интеллектуальной, идейно-эстетической истории России второй половины XIX века. Среди первых критиков творчества Вовчок – Кулиш, Тургенев, Костомаров, Достоевский, Герцен, Писемский, Добролюбов, Писарев, Дружинин, Леонтьев, Ткачев, Чернышевский. В связи с этим возникает важная проблема адекватной, корректной репрезентации женского литературного творчества, рассматриваемого вне оппозиции «мужское-женское». В случае с Марко Вовчок это особенно очевидно. Практически все ее новые произведения вызывали повышенное внимание и зачастую заведомо пристрастные оценки. Так, например, как отмечает Е. Брандис, автобиографический, «нигилистский» роман «Живая душа» стал объектом ожесточенной критики и справа и слева. П. Ткачев, публицист из

журнала «Дело» (статья «Подрастающие силы»), ничего не усмотрел в этой книге, кроме повторения пройденного, и все его доказательства свелись к тому, что Маша – «пошлейшая из пошлейших (героинь) мещанских романов». Единственная ее цель – «примазаться» к какому-нибудь мужчине [2, с. 245].

В 1851–1853 гг., оказавшись на Украине, Мария Александровна познакомилась со сборниками народных песен, сама стала делать фольклорные записи, пробовать себя в художественном переводе и литературном творчестве. Случайный, но многозначительный факт: имя собирательницы народных песен девятнадцатилетней М. А. Маркович впервые упомянуто в печати (речь идет о сборнике «Народных южнорусских песен» А. Л. Метлинского) рядом с именем великого Гоголя, оказавшего, наряду с Шевченко, заметное влияние на формирование и последующее развитие творчества Вовчок [2, с. 52]. Когда в печати появятся ее рассказы, они обнаружат несомненное и совершенно особое родство с украинской фольклорной традицией.

Самим фактом обращения к украинскому языку в процессе создания «Народных рассказов» (1856–1857) писательница демонстрирует поразительную точность выбора, позволяющего ей художественно воссоздать мир Украины изнутри: через ментально-духовную сущность народа. П. Кулиш в письме к Шевченко (ноябрь 1857) не скрывает своего восторга: «Да разве это не чудо, чтобы россиянка преобразилась в украинку, да такие повести выдала, что и тебе, мой друже, пришлось бы в пору!» [2, с. 82]. Практически все читатели Марко Вовчок отмечали ее «гибкий, упругий, музыкальный стиль», поразительный по красоте украинский язык.

Трудно переоценить влияние на писательницу великого Кобзаря. В чем и как оно проявилось – предмет особо разговора. В рамках данного доклада хочется обратить внимание на то, что некоторые ее рассказы («Козачка», «Одарка», «Горпина», «Свекровь») воспринимаются как иллюстрации к стихам Шевченко («Думка», «Ветер веет, повеваает», «Что ж мне так тяжко?», «Не женися на богатой», «Ой, одна я, одна, как былиночка в поле!». «Мне б сапожки, я бы тоже танцевала» и др.), а его стихотворение «Сон», в свою очередь, рождается как вариация на темы ее «оповідань».

Ю. Лотман отмечает, что в эпоху Просвещения в центре внимания оказывается механизм взаимопонимания в культуре. Акцент языковой проблемы переносится из области логики в область социологии, из семантики – в прагматику. «Другой важный аспект языковой программы Просвещения – соотношение национального (литературного) языка и диалектов, что в межкультурном общении отражалось как соотношение языка европейской культуры (французского, латинского) и национальных языков. Однако идея национального как народного и демократического (а именно такое значение приобрело в конце XVIII в. во Франции слово «нация») получила неожиданный резонанс в общеевропейском контексте: французский язык начал восприниматься как язык аристократии, а развитие национальных языков получило мощный импульс» [7, с. 382].

«Неискусная» речь выходит на арену европейской культуры не только как равноправная, но в качестве более «естественной» и ценной, чем изоциренный язык культуры Франции. «Как во время строительства Вавилонской башни, в канун эпохи романтизма «главный язык» европейской культуры был упразднен. Европейская культура стала полиглотичной» [7, с. 382]. Но не будем забывать о том, что если для самой Франции эпохи романтизма, страны, говорящей преимущественно на одном языке и создавшей к тому времени точный, гибкий, яркий литературный язык, отмеченная проблема имела одни аспекты, то для других европейских стран и, прежде всего, для России она означала совершенно иные вещи.

К моменту появления на литературной сцене Марко Вовчок украинский язык ассоциируется с идеей политико-культурного освобождения и возрождения Украины. Вовчок не только пишет свои рассказы на украинском языке, но и обращается к *неискусной речи*, требовавшей не столько блестящих стилизаторских способностей, сколько творческой интуиции, тонкости обращения в соблюдении меры и достижении художественной правды. Если бы дело ограничилось только *фольклоризмом* писательницы, это были бы именно рассказы из *быта*, этнографические зарисовки. Но писательницу, без всякого преувеличения, интересует **бытие** народа во всей его сложности и противоречивости.

По утверждению Г. Гачева, самая трудная задача – определить логику мышления народа. «У каждого народа, каждой культурной целостности есть свой особый строй мышления, который и предопределяет картину мира ..., и, сообразуясь с которой, и развивается здешняя история, и ведет себя человек и слагает мысли в ряд, который для него доказателен, а для другого народа нет» [5, с. 36-37]. Марко Вовчок прекрасно справляется с этой задачей. Ее произведения, рассматриваемые с точки зрения их языковой адресности, позволяют говорить о художественном опыте, не утратившем интереса как для критики, так и для читателей начала третьего тысячелетия.

«Народні оповідання» обращают на себя внимание чередованием рассказов о «рабстве-неволе», т. е. произведений антикрепостнического пафоса («Козачка», «Одарка», «Горпина», «Отец Андрей»), с рассказами о *вольной козацкой жизни* («Сестра», «Чумак», «Чары», «Свекровь», «Выкуп», «Максим Гримач», «Данило Гурч»), что создает яркий контраст жизни вольной и в неволе. Мир, разделенный надвое: мир *козачества* – с его ширью, мощью, красотой, природной и человеческой; мир *господский*, крепостнический – с его насилием, жестокостью, нравственным уродством. Само расположение рассказов словно повторяет пространственную модель соседства казацких и крепостных сел в Украине. Вовчок прибегает и к удвоению сопоставления, показывая противоречие внутри помещичьих владений: деревня – панский двор, что выявляет трагическую сплетенность судеб *панов* и *крепаков*.

Как будет сказано ниже, Вовчок всегда интересуют крайние, пограничные случаи и ситуации. Среди них – один из самых драматических: перехода вольных – в крепостные и крепостных – в вольных людей. В центре внимания писательницы – нравственные и психологические проблемы *владения* людьми и ответная реакция на рабское положение. Главное для Вовчок – картина внутреннего насилия, приведения человека в *ничтожество*, попрания его свободы.

Одно из главных достоинств рассказов писательницы (которое характерно и для ее русских рассказов) – это смысловая выстроенность быта-бытия. Они показываются сквозь призму жизни-смерти, свободы-насилия, счастья-горя, любви-

ненависти, дружбы-вражды, страстей-благости. Именно в рассказах о *козацкой* жизни, противопоставляемой горемычному существованию *крепаков*, Вовчок делает преимущественный **антропологический** акцент. В дальнейшем он перерастет в ее собственный вариант «*мертвых душ*», в центре которого окажутся именно человеческие души, изображаемые в разных степенях проявленности жизни-смерти: не просто противоречия, контрасты и капризы человеческой природы, а их экстремально-уродливое, гротескное выражение. Такое как, например, в характере Данила Гурча – одного из гордых, своеобразных героев писательницы, не останавливающегося ни перед чем, когда речь заходит о его понимании чести, долга, любви: «Сгубил жену Данило, да и сам пропал... по своей воле ли или так уж господь его покарал. Рано поутру нашли их обоих рыбаки. У нее и у мертвой лицо измученное и печальное; у него – гневное и грозное. Как ухватил он ее своей сильной рукою за длинную косу, так и замерла у него рука навеки ... Вместе их нашли» [3, с. 127].

Самый пристальный интерес вызывает любовь-подавление как неволя для другого человека: широко понимаемая *любовь-насилие* над человеческой душой и волей. И здесь – не с помощью открытых деклараций, а исключительно в силу композиционной соотнесенности рассказов средствам поэтики возникает эффект интеллектуально-эмоционального остранения: смыкаются как однородные, сопоставимые крепостничество как социальное явление и нравственное подавление одним человеком другого.

Вовчок рисует мир чувств и страстей, лишь отчасти определяемых бытом. Так, в русском рассказе «Купеческая дочка» – рассказе из крепостной жизни – уделяется исключительное внимание любви-ненависти, которая неузнаваемо изменяет Ефима, поначалу красивого человека со сверкающими глазами, удалым гордым лицом, веселой и насмешливой улыбкой, превращающегося в человека жесткого, язвительного, угрюмого, неоправданно жестокого со своей женой Анной, которую он любит *странною любовью*: «Не те глаза живые, – угрюмый, горящий взгляд; усмешка язвительная, слова насмешливые, да едкие, а как засмеется, мороз по коже подирает, такой хохот недобрый...» [3,

с. 478]. Рассказанная здесь история *укрощения строптивой* закономерно оборачивается трагедией.

Обращает на себя внимание принцип своеобразного параллелизма между украинскими и русскими рассказами Вовчок, что также свидетельствует о получающем дальнейшее развитие антропологическом модуле ее поэтики. Так, финал «Купеческой дочки» повторяет почти буквально финал рассказа о Даниле и Натале: «Всполошил всех: побежали к водопою. Все лошади под горою к раките привязаны, а Ефима нет нигде. Окликать, искать, и нашли его шапку около колодца, старого, заброшенного. ... Скликали людей с баграми и с крюками, да с гамом, с говором, с шумом Ефима мертвого выволокли» [3, с. 480].

Заключительные слова рассказа «Данило Гурч» – «Ах, как бы такую гордую душу да на добро! Был он человек честный и правдивый, отроду ни перед кем не слукавил, ни перед чем не сробел, да сам себя загубил» – в контексте последующего творчества писательницы читается как авторская декларация нравственности, согласной с законами природы, которая мыслится Марко Вовчок как *идеальная альтернатива* человеческой жизни [3, с. 127].

Можно утверждать, что основным смыслом художественных поисков писательницы становятся поиски *живой души* в окружающем ее мире *душ мертвых*. Показательно, что свой автобиографический роман Вовчок называет именно так – «Живая душа» (1868). Иными словами, одной из специфических особенностей ее творчества, проявившейся практически сразу, становится поиск *альтернативы* миру *мертвых душ*, поиск, который облекается в самые разнообразные художественные формы: от сказово-фольклорных до иронически-гротескных, характеризующиеся яркими примерами остранения. Интересный случай дает повесть «Игрушечка», где Вовчок прибегает к приему *двойного* остранения: через рассказчика, крепостную Грушечку, и – маленькую дочь ее господ – Зиночку. Думается, можно говорить и о том, что герои писательницы, вписывающиеся в парадигму *чудаков* и *странных* людей русской и украинской литературы, находят в «Игрушечке» одно из лучших воплощений среди произведений 60-х годов XIX века.

Диалог голосов Зиночки и Грушеньки, маленькой госпожи и холопки, непосредственный и косвенный, двойная оптика создают необходимый эффект *индифферентной трагедии* человеческого существования, в котором гамлетовские вопросы взваливает на себя ребенок, озабоченный поисками *правды истинной*. Взрослые же – пустые, никчемные, равнодушные, примитивные – не способны ни на что большее, чем ложная аффектация: «Господа наши жили и весело, и шумно. Гости почти со двора не съезжали. Дом был высокий, поместительный, веселый: на горе стоял. ... Часто, бывало, господа и наши, и чужие глядят на (ту) гору, на избушки ветхенькие: которая покосилась, другая в землю врастает, – глядят да друг другу говорят. «Вот, – говорят, – русский настоящий вид! Только у нас такие виды печальные». Чей-то барин усатый да плечистый, все, бывало, при этом себя в грудь бил руками: «Родное, родное!» – приговариваючи. Очень он яро это приговаривал» [3, с. 491]. В этой сцене, как и во всех подобных, слышны интонации и проступает стилистика «Дыма» и «Отцов и детей» Тургенева.

Остановимся на некоторых аспектах гендерного литературоведения, небезразличного к фигуре и творчеству этой писательницы. Гендерная критика вынуждена предпринимать самые решительные шаги, чтобы в критическом дискурсе не возобладал, как это часто случается, *альковный* подход. Вовчок и здесь – на особом счету: много раз ей приходилось быть притчей во языцех, что, с одной стороны, увеличивает интерес к ее личности (или к *женскости*?), с другой – понижает его же в отношении ее творчества. Ограничимся здесь следующим фактом: известное стихотворение Некрасова «Не рыдай ты так сильно над ним» было посвящено Вовчок, а вызвано к жизни трагической гибелью Д. Писарева – троюродного брата, друга, соратника и возлюбленного писательницы.

Деконструируя сложившиеся интерпретационные стереотипы, гендерный подход позволяет по-новому взглянуть на художественные тексты, в том числе и широко известные. П. Басинский, полемизируя с Ольгой Славниковой, замечает, что словарь «Русские писатели. 1800–1917» (первые пять томов которого уже вышли из печати) представляет не самое приятное чтение для феминисток. Гендерный состав русских писателей

XIX – начала XX века похож на список членов мужского клуба, в коем женские имена встречаются как исключения. В основном это поэтессы, мемуаристки и переводчицы. В основном – за редкими исключениями – эти фамилии либо совсем неизвестны никому, кроме специалистов, либо задевают слух исключительно потому, что их обладательницы состояли в родственных отношениях с Глинкой, Аксаковыми, Баратынским или Боборыкиным [1].

Исключение из этого правила – Марко Вовчок. Однако, приводя текст посвященной ей словарной статьи, Басинский отмечает, что он загроможден именами писателей-мужчин, которые, в конце концов, и вызвали к жизни явление по имени Марко Вовчок. Критик особо оговаривает, что речь идет вовсе не о том, что Вовчок «светила отраженным светом. Речь о том, что, в точности согласно рассуждениям О. Славниковой, женщина-литератор в XIX веке приходила именно на жилое, то есть уже обжитое пространство. Феномен Марко Вовчка вряд ли был бы возможен в карамзинско-пушкинскую эпоху, когда светская русская литература только искала пути своей самобытности. Должна была накопиться критическая масса литературной культуры, возникнуть “жилое место”, чтобы в словесность явилась “хозяйствовать” женщина» [1].

Насколько справедливо это утверждение нам предстоит выяснить позднее, но уже сейчас можно сказать, что это веский аргумент в пользу перечитывания Вовчок. К слову сказать, традиционно выбранный ею *мужской псевдоним*, на наш взгляд, скорее является *криптонимом*: возможно, это соединение двух украинских пословиц (**Про вовка помовка, а он – в хату** и **Как Марко по пеклу**), приводимых в рассказах «Чумак» и «Выкуп». Его смысл достаточно прозрачен: *Вовчок* (пока еще не *Вовк*) стремится быть у всех на устах, потому что ощущает себя страдающей душой, наделенной красноречивым языком, душой многих сотен тысяч – вольных и крепостных. В связи с этим хочется вспомнить, какое большое значение придавала Мария Александровна появлению дешевых изданий ее книг, доступных для народа; не только помнила то, что завещал ей Шевченко – обратиться к сказкам, но и выполнила этот завет, создав замечательные сказки – о народе и для народа.

Традиционный женский дискурс склонен представлять женское творчество как интуитивное, *внезапное*. Обращаясь к такой важной для гендерных исследований проблеме, как специфика *женского* письма, заметим, что и здесь Марко Вовчок заявила о себе своеобразно: это литература, побуждающая думать и чувствовать; литература многоуровневая; литература, воспринимаемая как *дело*, а не игра в бирюльки. Не будем забывать, что Мария Александровна – одна из первых в России профессиональных писательниц, живущих литературным трудом. Говоря словами ее героини, Софьи из «Теплого гнездышка», «знаю, что трудно. А ты возьми себя в руки и сделай свое дело. После, когда ты его сделаешь и скажешь себе: «Я сделал!» – ты забудешь, как тебе было трудно» [4, с. 441].

Общий же посыл гендерных исследований – *перечитывание* и *пере-осмысление* созданного в литературе женщинами – воспринимается как настоятельная необходимость, когда речь заходит об авторе «Институтки» («Панночки»), «Червонного короля», «Трех сестер», «Теплого гнездышка». Их внешняя незатейливость, простота и *сантиментальность* обманчивы: они прозрачны до непроницаемости и иллюзорности, открывая все новые возможности и ракурсы для прочтения. В своей прозе Вовчок продуктивно ориентируется на суммарный опыт предшествующей литературы: «Повести Белкина», «Тамбовскую казначейшу», «Миргород» и «Мертвые души», «Обломова», «Губернские очерки».

По замечанию С. Машинского, повесть «Три сестры» (1861) явилась своего рода прологом к циклу романов Марко Вовчок, выросших на традициях социально-психологической прозы 1840–1850-х годов [8, с. 18]. Более того, она воспринималась как программное произведение демократической прозы [2, с. 179]. Но, думается, можно говорить и об иной – сугубо *литературной программности* произведений Вовчок, скрытой полемике с дворянской салонной беллетристикой, что становится очевидным благодаря интертекстуальному плану ее произведений.

Думается, можно говорить и о пародийных моментах этой прозы, ее своеобразном трагедийном характере, которому не чуждо автоцитирование и автопародирование. Так, «Игрушеч-

ка» – автовариации, отсылающие нас к сказкам о девяти братьях-разбойниках, «Кармелюк», «Три сестры». «Червонный король» читается как вариации Вовчок на тему библейской истории Марфы и Марии. «Тюлевая баба» – женский вариант гоголевской «Повести о том, как поссорились Иван Иванович с Иваном Никифоровичем»; «Теплое гнездышко – тургеневско-чеховское воспоминание о будущем; «Глухой городок» – автореминисценция на рассказ «Отец Андрей» и т. д. В целом же все воспринимается как очень плодотворный, чуткий диалог с современной литературой, ироничный и тонкий в трактовке *высоких материй, недоступных женщинам*: «В розовый бархатный гроб положили ее, сухенькую, худенькую, и такое у ней было личико заботное, такое печальное – вот, кажись, большие глаза откроются и в сомненье она станет спрашивать о чем-то» [3, с. 510].

Особенно интересно движение романтического метатекста в творчестве Вовчок, напрямую отсылающего к аналогичному метатексту Пушкина («Повестей Белкина» (от Сильвио «Выстрела» – к Алексею Берестову «Барышни-крестьянки»), Лермонтова (Печорин – Грушницкий), Гончарова (Адуев-младший – Адуев-старший). Романтически колоритные и яркие натуры у Вовчок – из народа, комическим и даже фарсовым *демонизмом* и закулисной жизнью *страстей* наделены у нее персонажи обыденные, «героизм» и «недюжинность» которых сказываются в гоголевской *тине опутавших жизнь мелочей, пошлости пошлых людей*.

Так, блестящий гоголевский метатекст Марко Вовчок «Тюлевая баба» (история о том, как поссорились Анна Федоровна с Глафирой Ивановной) – это вывернутая наизнанку *пасхальная история*, которая заканчивается в духе «слишком действительной холодной действительности», *скверным анекдотцем* в духе Достоевского: полусмешная-полупечальная история превращается в трагедию Мошки и его семьи. Искусство делать *неакцентируемые акценты*, словно мимоходом даваемые подробности, будто бы случайно появляющиеся фоновые фигуры, что, в конечном счете, приводит к своеобразному взаимодействию *частного и общего* – еще одна особенность поэтики Марко Вовчок, заслуживающая отдельного разговора. Как, впрочем, и перераспределение ролей в произведении, когда яко-

бы второстепенные герои вдруг оказываются основными в *лейтмотивной парадигме* писательницы, ее тематическом тезаурусе как, например, Павел Данилыч Мятелица в «Теплом гнездышке».

Анализ поэтики произведений Марко Вовчок позволяет увидеть и оценить литературные интенции и степень их воплощенности в ее художественной практике. Поэтику Вовчок можно определить как *инвариантно-вариационную*, пронизанную едиными смысловыми и художественными токами. В качестве моделей для сопоставления можно привести «Повести Белкина» Пушкина, «Миргород» Гоголя, романы Тургенева – от «Накануне» до «Нови», романы Гончарова, для которых характерен принцип цикличности, последовательного смыслового развертывания *темы с вариациями*. Так, повести и романы «Червонный король» (1859), «Институтка» (1860), «Игрушечка» (1859-1960), «Три сестры» (1861), «Тюлевая баба» (1860-61), «Живая душа» (1861, 1868), и примыкающие к ним по принципу *живые-мертвые души* «Теплое гнездышко» (1873) и «Глухой городок» (1875), дают возможность говорить как об их единой текстуальной природе, восходящей к украинским и русским рассказам писательницы, так и об их единой метатекстовой природе, направленной на творческое осмысление русской литературы в оригинальной, авторской интерпретации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Басинский П. Постфеминизм. У русской литературы была женская душа. Жилое и нежилое // Октябрь. – 2000. – № 4.
2. Брандис Евг. Марко Вовчок. – М., 1968.
3. Вовчок М. Тюлевая баба. Рассказы, повести, сказки. – М., 1984.
4. Вовчок М. Рассказы и повести. – Киев, 1962.
5. Гачев Г. Ментальности народов мира. Сходства и отличия. – М., 2003.
6. История всемирной литературы. В 9-ти тт. – Т. 6. – М., 1989.
7. Лотман Ю. Слово и язык в культуре Просвещения, Споры о языке в начале XIX века как факт русской культуры... // Лотман Ю. История и типология русской культуры. – СПб., 2002.
8. Машинский С. Марко Вовчок и ее литературное наследие // Марко Вовчок. Тюлевая баба. – М., 1984.
9. Славникова О. Терпение бумаги // Октябрь. – 2000. – № 3.